

A politikus kőszíve

Jókai Mór politikai perspektívája és *A kőszívű ember fiai*

CSÁSZTVAY Tünde

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet Bibliográfiai Osztály, tudományos főmunkatárs, osztályvezető
ORCID: 0000-0003-0238-5955

The politician's heart of stone. JÓKAI Mór's political perspective and *The Stonehearted Man's Sons*

Abstract | Over the past decades, the reception of JÓKAI Mór's oeuvre has undergone significant transformation. In particular, *The Baron's Sons* (lit. *The Stonehearted Man's Sons*) has become a central object of renewed scholarly attention, despite having been extensively overread since the second half of the twentieth century. Earlier, partly cultic interpretations of the novel – as the “eternal epic” of the 1848–49 War of Independence, the literary expression of the nation's heroic struggle, or a key instrument of patriotic education – have gradually been dismantled. Although the novel is still most often read through the perspective of 1848, both in scholarship and by the wider reading public, recent studies have approached it from increasingly diverse aesthetic and memory-political perspectives, challenging earlier rigid interpretive models.

Yet the dominant interpretive framework of the late nineteenth and early twentieth centuries neither justifies nor proves that the novel can only be read in this way. My study therefore proposes a radically different perspective, one that has not previously been applied to the text. I interpret the novel in relation to the political context of its composition: the turbulent public and party-political developments surrounding the Austro-Hungarian Compromise of 1867, JÓKAI's unusually active political role at the time, the election struggles of 1868–1869, and his relationship with TISZA Kálmán. From this perspective, the novel emerges not only as a narrative of the War of Independence, but also as a literary representation of political compromise and reconciliation.

Keywords | JÓKAI Mór, *The Baron's Sons*, novel, political perspective, Austro-Hungarian Compromise of 1867, election campaigns of 1868–1869

* A tanulmány az MTA200 Emlékbizottság támogatásával és az NKFIH által támogatott OTKA K 146519 „Jókai 200: Jókai Mór Összes Művei kritikai kiadásának bicentenáriumi munkálatai” projektum keretében készült.

Az elmúlt évtizedekben a Jókai-életmű recepciója – ahogy azt jó néhányan megállapították és kimutatták – dinamikus, Koós István legutóbbi, az *Alföld* 2025. októberi számában tett megfogalmazása szerint „elképesztő” változáson ment keresztül.¹ A közelmúlt Jókai-vizsgálataiban kiválasztott szerepet kapott a 20. század második felétől bizonyíthatóan „agyonolvasott” *A kőszívű ember fiai* is, és miután elvesztette a kötelező olvasmány minősítését, az irodalomtörténeti értelmezésekben különösen felerősödött az a folyamat, amely a regény napjainkban érvényesebb és sokrétűbb értelmezésére vállalkozott.² A kővé vált szív monolit szikláját is többen, több oldalról kezdték faragni,³ és ahogy ma látjuk és értelmezzük, lassan egy egészen új szobor arcéle, azaz a korábban a Jókai-koronaékszerek egyikének tartott mű a korábbiaktól teljesen új értelmezési keretekben kezd kibontakozni. Ez mára olyannyira kitágult, hogy Margócsy István legutóbbi írásában már egyenesen „egy rossz regény látványos történeti karrierjéről” értekezik.⁴ Recepciótörténeti áttekintéssel kezdődő, váratlanul merész véleményében – a regénynek a gimnáziumi anyagból való törlésére utalva – úgy látta, hogy a regény

E nagyon erősen felülről generált és manipulált népszerűség[é]nek az volt az oka, hogy a szocialista kultúrpolitikának, amely Jókai életművét – a hagyomány erőssége okán – se kiköpni, se lenyelni nem tudta, szüksége volt legalább egy Jókai-regényre, amely ideo-

1 Koós István, „Mindenki kortársa: Jókai Mór”, *Alföld* 76, 10. sz. (2005): 90–96, 90.

2 Erről gondolkodott Hansági Ágnes is: HANSÁGI Ágnes, „A megtartó felejtés: *A kőszívű ember fiai* temetési imájának olvasata”, *Alföld* 64, 6. sz. (2013): 81–102, különösen 90.

3 Csak néhány példa *A kőszívű ember fiairól* vagy az elmúlt évtizedek ezt a művet is érintő reflexióiból: EISEMANN György, „A romantikus elbeszélés retorikai hatásfunkciói: *A kőszívű ember fiai*”, *Iskolakultúra* 11, 6–7. sz. (2001): 62–76; PORKOLÁB Tibor, „»Üldözöttje a hatalomnak«: Egy fejezet a Jókai-regényből”, in *A forradalom után: Vereség vagy győzelem?*, szerk. CSÉVE Anna, 86–97 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2001); BÉNYEI Péter, „Kísérlet a nemzeti teleológia érvényességének a fenntartására: Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai*”, *Alföld* 53, 3. sz. (2002): 68–90; EISEMANN György, „»Elmondom, ahogy megértem«: A forradalom elbeszélése Jókai Mór *A kőszívű ember fiai* című regényében”, in *Az elbeszélés módozatai: Narratíva és identitás*, szerk. JÓZAN Ildikó, KULCSÁR SZABÓ Ernő és SZEGEDY-MASZÁK Mihály, 173–212 (Budapest: Osiris Könyvkiadó, 2003); FRIED István, „Szereplői párhuzamok *A kőszívű ember fiaiban*”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 114–128; BÉNYEI Péter: „»Nagy idő múlt a nagy harc óta!«: *A kőszívű ember fiai* emlékezeti munkája”, *Studia Litteraria* 57, 3–4. sz. (2018): 23–68, doi:10.37415/studia/2018/57/3974; HANSÁGI, „A megtartó...”, HÓDOSY Annamária, „Családtörténet és nemzetsors-allegória Jókainál: Szexuálpolitikai szimbolizációk a *Mire megvénülünk*, *A kőszívű ember fiai* és az *Egy magyar nábob* struktúrájában”, *Tiszatáj* 68, 5. sz. (2014): 75–95; HANSÁGI Ágnes, „»A többit úgyis untig tudja már mindenki«: Jókai forradalom-elbeszélései a 19. századi printmédiumokban”, *Tiszatáj* 68, 5. sz. (2014): 110–126; SZILÁGYI Márton, „A boldogtalanság útjain: Jókai Mór: *Szegény gazdagok*”, *Kortárs* 69, 2. sz. (2025): 29–34; MARGÓCSY István, „Egy rossz regény látványos történeti karrierje: Kritikus szemmel *A kőszívű ember fiairól*”, *Alföld* 76, 10. sz. (2025): 31–41.

4 MARGÓCSY, „Egy rossz regény...” Margócsy regényértelmezését számos ponton megfontolandó érvekkel vitatja: HACSEK Zsófia, „*A kőszívű ember fiai* mint komfortregény: Válasz Margócsy Istvánnak”, *Szófa*, 2025. okt. 29., <https://www.szofa.eu/iras/hacsek-zsofia-a-koszivu-ember-fiai-mint-komfortregeny-valasz-margocsy-istvannak>.

lógiai szempontból, ha nem is lehetett teljesen kielégítő, de mégsem volt egészében kifogásolható: a benne ábrázolt nemzeti függetlenségi harc idealizálása realitásnak volt minősíthető, oly nagy mértékben, amely kompenzálhatta az el nem tagadható romantikus (s így elutasítandó) tendenciákat is. Az ötvenes években számos olyan irodalomtörténeti értékelés született, amely a *Köszívűnek* nemcsak kiválóságát, hanem szinte egyedülvalóságát is hangsúlyozza, s a szabadságharc e regénybeli ábrázolását egyértelműen hitelesnek, sőt a leghitelesebbnek állítja. [...] A regényt (és Jókai vállalkozását) egyértelműen az ideologikusan szemlélt szabadságharc szemszögéből kívánták leírni és méltatni... [...] e regény nem önértéke miatt szerezte hatalmas hírnevét, hanem [...] a sok évtizedes irodalompolitikai és nemzet-émlékezetpolitikai manipulációnak köszönheti...⁵

Kétségtelen, az elmúlt néhány évtizedben Jókai recepciótörténetében a mű korábban kialakult, elsősorban a 20. század második felében született, megkövesedett és (leegyszerűsített) nemzeti szimbólummá emelkedő regényértelmezéseitől⁶ mindinkább eltávolodva egyre több irodalomtörténészt foglalkoztat a régebbi értelmezéseknek a lebontása, új fénytörésbe helyezése és újraértelmezése, hogy – messze nem a teljes névsort említve, elsődlegesen – Fábri Anna, Szajbély Mihály, Eisemann György, Szilasi László, Fried István, Takáts József, Hódosy Annamária, Bényei Péter, Szilágyi Márton, Hansági Ágnes és a már említett Margócsy István meglátásaira és sok innovatív újraértelmezésére itt csak utaljak.⁷

Úgy tűnik tehát, hogy a korábban kultikussá emelt „örök eposa a szabadságharcnak”,⁸ „a nemzet nagy küzdelmének epopeája”,⁹ „a hazafias nevelés egyik legnélkülözhetetlenebb eszköze”¹⁰ jellegű értelmezéseknek és a jelentéskánon egysíkúságának be-

5 MARGÓCSY, „Egy rossz regény...”, 32, 41. Margócsy idézi például Bóka Lászlótól: „A szabadságharcos hősiesség példamutatása ez a regény. A magyar dolgozó nép vezetésének himnusza. [...] Méltó emléke ez a regény függetlenségi harcunknak, lelkesítő segítőnk mai békeharcunk során...” BÓKA László, „A köszívű ember fiai”, *Csillag* 5 (1951): 893–898, 897–898.

6 Vö. például SÓTÉR István, *Jókai Mór* (Budapest: Franklin Társulat, [1941]); NAGY Miklós, „A köszívű ember fiai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 62 (1958): 231–246.

7 Lásd a 4. lábjegyzetet és néhány további iránymutató munkát és monografikus feldolgozást: FÁBRI Anna, *Jókai-Magyarország: A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben* (Budapest: Skiz, 1991); SZILASI László: *A selyemgubó és a „bonczoló kés”, deKON-KÖNYVek* 18 (Szeged: Osiris Kiadó–Pompeji Alapítvány, 2000); FRIED István, *Öreg Jókai nem vén Jókai: Egy másik Jókai meg nem történt kalandjai az irodalomtörténetben* (Budapest: Iser Kiadó, 2003); HANSÁGI Ágnes és HERMANN Zoltán, szerk., „Mester Jókai”: *A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón*, Ráció-tudomány 4 (Budapest: Ráció Kiadó, 2005); HANSÁGI Ágnes, „A Jókai-precedens és a magyar romantika kánonja”, in HANSÁGI Ágnes, *Az Ixion-szindróma: Identitás és kánon a romantikában és a modernségben*, Ráció-tudomány 7, 115–129 (Budapest: Ráció Kiadó, 2006); SZAJBÉLY Mihály, *Jókai Mór (1825–1904)*, Magyarok emlékezete (Pozsony: Kalligram, 2010); WÉBER Antal, *Magyarország 1514-ben és 1848-ban: Történelmi regény vagy regényes történelem*, Irodalomtörténeti füzetek 169 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2011); HANSÁGI Ágnes, *Tárca – regény – nyilvánosság: Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei*, Ráció-tudomány 19 (Budapest: Ráció Kiadó, 2014); MARGÓCSY István, szerk., *Jókai Mór emlékezete*, Osiris irodalomtörténet: Tanulmányok (Budapest: Osiris Kiadó, 2022); FRIED István, *Jókai Mór életrajzai és más furcsaságok*, Tiszatáj könyvek (Szeged: Tiszatáj Alapítvány, 2024).

8 VOINOVICH Géza, „Jókai Mór”, in VOINOVICH Géza, *Írók és költők*, 23–42 (Budapest: Bibliotheca, 1943), 36.

9 Idézet a kötet reklámszövegéből, például: *Üstökös* 12, 51. sz. (1869. dec. 18.): 424. Erről később még lesz szó.

10 HEGEDŰS Géza: „A köszívű ember fiai”, *Új Hang* 3, 5. sz. (1954): 93–104.

fellegzett, és végleg szétporladóban van. Ez egyben azt is jelenti, hogy miként Bényei Péter utalt rá egy kiváló tanulmányában, az új regényértelmezések változása egyöntetűen mutatta:

A szélesebb olvasóközönség Jókai-befogadásában háttérbe szoruló regényt természetesen nem szabad elfelejteni: nem kerül ki a kánonból, hiszen továbbra is a Jókai-korpusz egyik meghatározó, komplex poétikai-esztétikai teljesítményt felmutató, s még mindig többé-kevésbé kultikus – több generációban ma is nemzeti érzéseket kiváltó – darabjáról van szó, de '48–49 emlékezhely hordozó szerepe fokozatosan halványodik.¹¹

A továbbiakban tanulmányában elemezte a Jókai-mű iskolai kötelező olvasmányként való szereplését, a Jókai-olvasás visszaszorulását, és megállapította, hogy

Amennyiben viszont a Jókai-művek nemcsak a mindennapos olvasás repertoárjából kerülnek ki, hanem az intézményes átörökítés áramlásából is, akkor a kollektív emlékezet közvetítésének, s ezen keresztül a nemzeti-közösségi identitásformálásának egy fontos médiuma hallgat el.¹²

Önmagán túlmutató érvénye lehet tehát, hogy recepciótörténetében a politikummal telített *A kőszívű ember fiait* továbbra is figyelem kísérje. Napjainkban a regény befogadásának terén érzékelhetően kétirányú elmozdulás mutatható ki. Míg a legújabb olvasásszociológiai elemzések és olvasói statisztikák, valamint az iskolai gyakorlat is arra mutatnak, hogy a regénynek a nemzeti identitást erősítő fő üzenete mára látványosan lejárt szavatúságúnak és befogadhatatlannak tűnik, különösen a tanulók számára, addig a Jókai-regény új, mély és nemegyszer végtelen izgalmas irodalmári olvasatai – sokszor a regényen túllépve – felerősítették a Jókai-életművön belüli korrelációs rendszervizsgálatokat is, és a regényértelmezéseket messze meghaladva nem pusztán a Jókai-életmű holisztikus irodalomértelmezési korszakát, fordulatát nyitották meg, hanem – várhatóan – a regény befogadói körét is folyamatosan és újra tágíthatják. Ahogy Török Lajos is megfogalmazta – remélhetően érvénnyel – a Jókai-életmű önéletrajziségének elemzésébe fogva: „A legutóbbi évek recepciójából kiemelhető írások tárgyuk mielőbbi újraolvasására ösztönöznek, s felismeréseik az alábbi vizsgálódásokon is komoly nyomot hagynak majd.”¹³ Hogy ezekben az egymásra ható, de eredményeik szerint ellentétes irányú folyamatokból és azok hatásaiból melyik válik erősebbé, és köztük a korábban a legismertebb és legolvasottabb Jókai-regények egyike (és maga Jókai) a magyar olvasóközönség körében vissza tudja-e szerezni (valószínűleg nem), meg tudja-e őrizni – ha meg is változott okokból – a korábbi tekintélyes pozícióját (valószínűleg nem), vagy el tudja érni legalább egy kisebb, de viszonylagos stabilitást a befoga-

11 BÉNYEI, „Nagy idő múlt...», 66.

12 Uo., 27.

13 TÖRÖK Lajos, „A saját életlem színének keresztül kell rémleni a munkáimon»: Jókai Mór és az önéletrajz útvesztői”, *Alföld* 65, 1. sz. (2014): 85–105, 87.

dói piacon, esetleg csupán egy szűkülő olvasóréteg olvasmányélményévé szorul vissza, még nem tudjuk. De az újabbnál újabb, nemegyszer paradigmaváltó Jókai-értelmezések – benne *A kőszívű ember fiaié* is – bizonyítják, hogy a Jókai-életmű rétegzettsége jóval gazdagabb, bonyolultabb és ellenállóképesebb, értelmezése újra meg újra képes megnyílni a mindenkori modernitás felé is, dacára a kezdeti kritikákban feltűnő, majd elsősorban a Gyulai Páltól érkező regényanalíziseknek, melyek kifogásolják a „hibás koncepció” mentén „eklektikus” és „széttartó szerkezetű”, „epikai, narrációs hibákkal bukdácsoló” művet, egészen a Margócsy Istvánig futó „rossz regény” értékelésig.

Bizonyos azonban, hogy a sok évtizeden át a regény általános és szinte evidensnek vett – leginkább az iskolai oktatásban ajánlott – olvasata egyértelműen és szinte kizárólagosan 1848/1849 felől értelmezte, az általános közvélemény egyre szűkülő olvasótáborá pedig értelmezi még ma is a művet, miközben az új olvasatok is túlnyomórészt a nemzeti identitás és nemzeti emlékezet problematikái, illetve a nemzeti narrátíva szempontú elemzéseiket 1848/1849 szerepének fókuszba helyezésével értelmezik át, és bontják le a megkövesedett és a korábban kultikussá vált interpretációs sablonokat.

Kettős hatás, 1848/1867

Pedig a 19. század utolsó harmadának és a 20. század első felének regényértelmezési kerete nem feltétlen igazolja, és végképp nem bizonyítja, hogy *A kőszívű ember fiait* kizárólag így lehetne olvasni. Még akkor sem, ha – Margócsy igazsága szerint – vannak arra adataink, hogy akár már Jókai életében, majd 1945 után módszeresen egyre inkább a szabadságharc-aspektus egyedülisége felé szorították az értelmezést.

A kötet kritikai kiadása 1954-ig például hét részletmegjelenést regisztrált, a legelsőt 1874-ben, tehát a regény folyóiratbeli, majd első regénykiadása után öt évvel, a második kiadás idején. Az időben első, 1874-es részletközlés *A Királyerdőben* című, az isaszegi csatát és a Baradlay Richárd–Palvicz Ottó-párbajt megidéző fejezet egy részét hozta, az ezt követő, 1894-es közlemény és további (legalább) négy részközlés (egy esetében a szerkesztő nem jelezte, mely szövegrészek kerültek be a szövegválogatásba) pedig az *Egy nemzeti hadsereg* című fejezetet választotta ki.¹⁴ A kötetrészetek publikálása tehát csak évekkel a megírás után indult meg, ezekben látszólag a szabadságharcot megidéző részteket tüntették ki, így megkockáztatható, hogy ezek a későbbi, más mediális közegbe került szövegrészetek is kizárólagosan az 1848-as fókuszpontú értelmezést erősíthették az olvasókban és a regény recepciójában. 1945 után a regény forradalmi hangulata, a hatalmakkal való oppozíciója és azoknak a saját korra vonatkozatható lehetséges áthallásai – ahogy arra Margócsy is utalt – nyilván okozhattak fejlődést a kor ideológusainak, de azt az osztrákokkal szembeni magyar ellenállás és a szabadságharc erkölcsi győzelmének üzenete vagy „az elnyomó nemesi társadalom elleni fellépés” tí-

14 Listájukat lásd: JÓKAI Mór, *A kőszívű ember fiait* (1869), szerk. SZEKERES László, Jókai Mór összes művei: Regények 27–28, 2 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 1:323–326. A továbbiakban: JÓKAI/SZEKERES.

pusú értelmezések jócskán felülírhatták azokat, mindez pedig szintén affirmálhatta a regény 1848 felől indított interpretációit.

Azonban már itt érdemes ezt árnyalni, hiszen az én olvasatomban a két részre vágott regény fordulópontjában álló, a történetmesélést némiképp felfüggesztő és – több időszerű probléma mellett – magát az 1848/1849-es kérdéskört fókuszba emelő *Egy nemzeti hadsereg* című fejezet valójában nem pusztán a szabadságharc eseménytörténetének fikcionalizált megidézéséről mesél, hanem legalább olyan súllyal megtörténik itt a kiegyezés, a dualizmus elsődleges és mindörökké lényegi ügyének, a magyar önállóság jelképének, az *önálló nemzeti haderő* problematikájának középpontba állítása is. Amikor ugyanis Jókai a regényírás idejében, 1869-ben a magyar huszárokról ír, arról a nemzeti hadseregről, amelyet – leírása szerint – 1848-ban az össznemzeti akarat és pénz, a nemzeti lelkesedés és a nemzetiségek egysége hozott létre, azaz valamiféle nemzeti minimumnak tekinthető, az legalább annyira szól a kiegyezés és a dualizmus legkényesebb és az egyik legvitatottabb politikai kérdéséről, a dualista állam hadügyének kereteiről,¹⁵ mint a szabadságharc vitéz tetteiről.

A kérdés ugyanis az egyik legfontosabb aktuálpolitikai ügy volt, hiszen az országgyűlés a véderőtörvény-tervezet 1868. július 30-tól viták ösztüzében tárgyalta, a bal-közép vezetői, Tisza Kálmán és Ghyczy Kálmán a honvéd tüzér- és műszaki alakulatok felállításáért szólaltak fel, és a dualizmusban a kérdés állandóan napirenden maradt. „A dualista állam hadügyének kereteit Magyarországon a véderőről szóló 1868. évi XL., a honvédségről alkotott XLI., és az önkéntes népfelkelésre vonatkozó XLII. törvénycikk határozta meg, amelyeket Ferenc József 1868. december 5-én szentesített”,¹⁶ és amelyet tízévente kellett megújítani.

1869-ben a közvélemény szemében – a napilapolvasó regényolvasók többsége, valamint a szerző vezette politikai csoportosulás számára mindenképp – a magyar haderő kérdésének regénybeli előhozatala azon nyomban azt a napi vitát is megidézte és fellobbantotta, hogy a kiegyezés után a korábban a szabadságharcos magyar huszárok miképp tagozódnak be a közös osztrák hadseregbe. Az 1869-es mindennapokban ez a

15 Magyarázatul: Balla Tibor összegzése szerint „A kiegyezésről alkotott 1867. évi XII. törvénycikk 11. paragrafusa a »magyar hadseregről« szól mint »az összes hadsereg kiegészítő részéről«, de ez a megfogalmazás évtizedes állandó vitát gerjesztett, mert „mindenki saját felfogása szerint értelmezhetette”. „Az 1868-as véderőtörvények szerint a fegyveres erőt a császári és királyi (vagy közös) hadsereg és haditengerészet, valamint a két honvédség (magyar királyi, illetve az osztrák császári-királyi Landwehr), a magyar királyi népfelkelés és a császári-királyi Landsturm együttesen alkotta. [...] Ezen alkotórészek a szervezettség, a kiképzettség, a fegyverzet minősége, valamint a bevetettség foka szerint tértek el egymástól. [...] Általánosságban elmondhatjuk, hogy a dualista elv a hadügy vonatkozásában több ponton is sérült a Monarchiában. Ennek egyik megnyilvánulása volt, hogy a közös hadseregen belül nem alakult ki magyar hadsereg. A másik szembetűnő jelenség, hogy a hadsereg megrendeléseit nem osztották el arányosan a birodalom két része között, azonban ebben az ipari színvonal különbözősége is szerepet játszott.” BALLA Tibor, „Az önálló magyar hadsereg kérdése a kiegyezéstől az első világháború végéig (1867–1918): Közös haderő kontra magyar nacionalizmus”, *Hadtörténelmi Szemle* 3 (2018): 129–140, 129, 130, 131.

16 BALLA Tibor, „Közös hadsereg kontra honvédség, avagy a birodalmi érdek elsőbbsége: Ferenc József magyar katonái a dualizmus korában”, in *A források bűvöletében: Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára*, szerk. HERMANN Róbert és ZAKAR Péter, 11–34 (Szeged: Belvedere Meridionale, 2007), 11.

kérdés nyomban felidézte a beköszönő új korszak, a dualista államformát elnyerő Magyarország egyik legégetőbb vitáját, hiszen az újságokban, a regényrészlet fölötti politikai hírekben nap mint nap követni lehetett, hogy a kiegyezés előtti és utáni években a hadsereggel kapcsolatban milyen hosszú és nehéz tárgyalások folynak az uralkodóval és a katonai körökkel,¹⁷ illetve – *A Hon* olvasóinak – talán azt is, miként léptek elő kétségeikkel és ellenvetéseikkel az ellenzéki pártok, hiszen ahogy Balla Tibor fogalmazott: „Magyarországon a katonai követelés politikai program, mozgósító, pártokat összetartó jelszó, vélt és valódi sérelmek levezetője volt.”¹⁸

Az olvasóknak a mediális közegben való regényolvasásáról szólva kell utalni arra a jelenségre is, amelyre Hansági Ágnes emlékeztetett, mikor Zsigmond Ferenc 1924-es Jókai-monográfiájának¹⁹ azt a gondolatát elevenítette fel a tárcán megjelenő Jókai-regények népszerűség-felhajtó hatásáról és az újságközlés mediális közegének erejéről gondolkodva, hogy egyfajta „kettős hatás” működik a tárcaregényként, majd kötetben közölt Jókai-regényekben. Hansági igazán revelatív elemzésében kifejtette, hogy Zsigmond véleménye szerint

a napilap szöveggörnyezetében még egyértelműen referencializálható utalás a könyvolvasó számára csak komoly kreatív befektetés árán, és csak az imagináriusban válhat értelmezhetővé. A monográfus tehát reflektál arra a változásra is, amely a transzpozíció, a szöveg tárcából, napilapból könyvbe való, intermedialis áthelyezésének eredményeképpen megy végbe.

Bár Hansági újszerű elemzése más problematikára fókuszál, de a gondolatmenetéből azt emelem ki, hogy ez a „kettős hatás” azt is magában foglalja, hogy a folytatásos regényrészletek olvasóinak a regény szövege nem vált el az őt körülvevő szövegek referencialitásától, hanem azokkal együtt, azoktól nem teljesen függetlenül teremtette meg regényolvasatukat.²⁰ Mindez pedig várhatóan azt is magában foglalja, hogy a kortárs olvasók után ezek az újságolvasatok gyengülnek vagy el is halnak, a kötetközlésbeli szövegek olvasói számára idővel mindinkább bezáródik és elveszik az az értelmezési mező, amely a megírás idejének kontextusát bekapcsolná az értelmezési keretbe. Mondhatni tehát, nem árt igyekezni, ha a regényírás idejének kontextuális olvasatait be szeretnénk illeszteni *A kőszívű ember fiai* reflexiók világába.

17 Erről a történeti kézikönyv: „A kiegyezés legkényesebb kérdése a hadsereg ügyének rendezése volt. A magyar közvéleményben oly erősen élt az 1848–49. évi magyar honvédsereg dicső emléke, még a kiegyezés híveinek táborában is oly nagy volt az önálló magyar hadsereg újjászülése utáni vágy, hogy a magyar vezető politikusok nem hagyhatták figyelmen kívül ezt az általános közhangulatot, noha tudták, hogy a kiegyezés megkötésének első feltétele: a közös hadereg egységének és feltétlen dinasztikus vezetésének érintetlensége. Ezért a kiegyezési tárgyalások során kicsikarták az uralkodótól és a katonai köröktől azt a formális engedélyt, hogy a kiegyezési törvényben szerepelt a »magyar hadsereg«, ám-bár »mint az összes hadsereg kiegészítő része.«” Kovács Endre és KATUS László, szerk., *Magyarország története 1848–1890*, 2 kötet, Magyarország története 6/1–2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 2:791.

18 BALLA, „Az önálló magyar...”, 132.

19 ZSIGMOND Ferenc, *Jókai* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1924).

20 HANSÁGI, *Tárca...*, 318.

Az 1869-es napi politikai nagyüzemmel párhuzamosan megjelenő részletközlésekben az újságolvasók végigkísérhették azt a finom, de érzékelhető változást is, hogy Jókai, az író a regény második részében a szabadságharc hősei mellé miként emeli fel az osztrák ellenfelet, miközben a politikai hírekben meg ugyanakkor azt láthatta, hogy Jókai, a radikális *ellenzéki politikus* 1848-as lobogása idővel hogyan veszíti el mindinkább korábbi lendületét és radikális autonomista nézeteit a politikai frakcióharcokban, és elvei hajlékonyabbá tételével miként simítódik össze pártja jóval engedékenyebb és már a kiegyezést, a hatalomban lévő párttal megegyezést kereső csoportjával.

A változás jól végigkísérhető, felidéznek néhány példát. A regény második részének következő fejezeteiben a megidézett szabadságharc kitüntetett szerepű, királyerdei (isaszegi) ütközetében a magyar honvédek mellé méltó partnerré emelkedik az osztrák sereg, ahogy Jókai írja: „Minden kar úgy feszíté meg erejét, minden csapás úgy lett adva, mintha attól függne egy ország, egy korszak, egy eszme győzelme. *Két óriás* haláltusája volt az, melynek minden csepp vére maga egy lélek, egy hős, egy csoda.”²¹ Ez azonban igencsak különbözik az első rész megidézte idilli forradalomábrázolástól. Majd a Baradlay–Palvicz-párban, azaz a magyar és az osztrák ellenfelek társaik fölé magasodó „vezéri alak[já]ról” így ír Jókai: „Egy gondolatuk van. Nem is gondolat az: *két villám találkozása két fürgeteg öléből.*”²² Majd még később, Buda ostromakor:

Most már egyik *óriás* a másik ellen! Vállvetve, erőfeszítve; *két mesebeli génusz, két tündérvilági dzsin*, kik égő csillagokat tépnek le az égről, s meteorokkal hajigálják egymás pajzsát; [...] Egy diadalkoszorút csillagokból lát mind a két fél maga felett ragyogni, s egymás fölé igyekeznek emelni fejét, hogy melyik éri el azt hamarább. *Tisztelet, becsület mind a két fél hőseinek.* E nagyszerű harcban mind a két fél elérte azt, és egyszerre. Míddőn egyenlő fegyverrel küzdenek, sem történetíró, sem költő nem nevez jó barátot, ellenséget: csak hősokeket.²³

Ezek a mondatok a megírás idejének hangján is megszólaltak, és valamiféle politikai „ellenbeszédet” tartottak a regény első felében megelevenített szabadságharc-ábrázolással szemben, és a második regényrészben Jókai ezekkel a másik felet is a magyarok mellé emelő mondatokban ügyesen a két egyenrangú ellenfél megegyezése, hasonlósága, kiegyenlítése, kiegyenlítődése, az ellenfél megértése és elfogadása felé vezető út felé kezdi terelni olvasóit.

Az 1964-es kritikai kiadás aztán – mint szakirodalmi támaszték – még inkább ráerősített az 1848–1849-es nézőpontból való olvasatra, hiszen szintén kitüntetetten abban az értelmezési körben magyarázta a regényt, ahogy már a jegyzetek bevezetőjében Szekeres László, a regény kritikai kiadásának szerkesztője előrevetítette:

21 JÓKAI/SZEKERES, 2:62.

22 Uo.

23 Uo., 2:166–167. A kiemelések végig tőlem – Cs. T.

A szabadságharc mozgalmas napjait lírai lelkesedéssel megjelenítő regény Jókai életművének legszebb kötetei közé tartozik. Az 1848-as magyar honvédek helytállását felelevenítő szépirodalmi munkák között ma is legnépszerűbb *A kőszívű ember fiai*, mely hazaszeretetre lelkesítő pátoszával, magával ragadó romantikájával csaknem egy évszázada kelt maradandó élményt olvasói lelkében. A szabadságharcunkat alig ismerő külföld is elismeréssel adózik a magyar huszárok bravúros hősiességét festői színekkel bemutató Jókai írói zsenialitásának. [...] A cenzúra bilincseiből kiszabadult sajtó²⁴ irányító férfival együtt az igaz szó meggyőző erejével igyekezett tájékoztatni a közvéleményt, s tévedései ellenére is őszinte párosszal mozgósított a szabadság kivívására.²⁵

Bár Szekeres a későbbiekben egyes problematikáknál néhol magyarázataiba vonta a regény megírása idejének, tehát a kiegyezés körüli turbulens időszaknak a nézőpontját is, ezek nem alkottak összedódó, egységes vizsgálati rendszert.

Első vélemények, 1869/1870

A regény először – a kor publikálási gyakorlata szerint – folytatásokban, *A Hon* tárcáján, Jókai saját lapjában, a balközép párti, azaz ekkor ellenzéki, függetlenségpárti orgánumban jelent meg, 1869. január 1-je és október 10-e között.²⁶ Megírását jó néhány beharangozó hír kísérte. 1868 szeptemberének derekán a *Fővárosi Lapok* (és utána több újság is) már jól értesülten közölte, hogy „Jókai Mór ismét egy nagy regényen dolgozik.

24 A cenzurális helyzet megváltozásáról és Jókainak az azt követő írói fellélegzéséről a szerzői piacon Szekeres megjegyzi: „*A kőszívű ember fiaiban* első ízben dolgozhatta fel Jókai külső zavaró tényezők nélkül kedvenc témáját. Csak előnyére szolgált a regénynek, hogy írójának nem kellett a »veres plajbászos hivatal«, a cenzúra kártékony közreműködésétől tartania, s talán az emlékeket rostáló húsz év is előmozdithatta a mű hangulati egységét, s feltétlenül érezte a kompozícióra gyakorolt jótékony hatását.” Uo., 1:335. Jókai a regény utóhangjában maga is jelezte, hogy – a *Politikai divatok* című kötetel ellentétben – itt végre nem kellett a cenzúra piros tollára gondolnia: „A regényemért sem kaptam semmi honoráriumot. Ellenben megvolt vele az a kegyetlen multságom, hogy a cenzor minden lépten-nyomon lefoglalta a lapot a Tárcában folyó regény miatt; nekem aztán egyre-másra törültnöm, másítanom kellett benne; kihagynom ívszámra azokat a részleteket, amik a szabadságharcra vonatkoztak, amik hőseimnek a jellemét kiemelték, megszöknöm a legjobb gondolataimtól, üresen hagynom az összekötő epizódok helyét. Soha még regényírónak keservesebb vajúdása nem volt a munkájával, mint nekem ezzel az elbeszéléssel. Irigyeltem a muszka íróknak a sorsát. Így készült, foltokra szaggatva, újra összefoltozva a *Politikai divatok*.” JÓKAI MÓR, *Politikai divatok* (1862–63), szerk. SZEKERES László, Jókai Mór összes művei: Regények 14 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 477.

25 Uo., 328.

26 A kritikai kiadás sem említi, hogy a regény közlését pár nap késéssel a német nyelvű *Pester Lloyd* is elkezdte, 1869. január 5-e és október 28-a között 140 folytatásban jelent meg, így a magyar és a német nyelvű olvasók egyidőben olvashatták. Lásd UJVÁRI Hedvig, „A magyarországi német sajtó helyzete és irodalomközvetítő szerepe a vizsgált időszakban”, in *Jókai & Jókai: Tanulmányok; A 2012. május 4–5-én, Balatonfüreden tartott konferencia előadásainak szerkesztett változata*, szerk. HANSÁGI Ágnes és HERMANN Zoltán, Károli könyvek: Tanulmánykötet, 55–84 (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2012).

Címe: *Anya örökké*,²⁷ majd novemberben ezt a hírt több irodalmi lap, például a *Vasárnapi Ujság* is átvette, később a *Pesti Napló* is közölte. Az év utolsó előtti napjaiban, Jókai lapja, a *Hon* előfizetési felhívásában azonban már új címmel ajánlották, hivatalosan is bejelentették, hogy „Jókai Mórnak *A kőszívű ember fiai* című legújabb regénye a jövő évtől kezdve a *HON* tárczájában fog megjelenni.”²⁸

A várható folyóiratközléses új regényt a továbbiakban nem kísérte különösebb hírverés, míg később, a regény kötetkiadását már 1869 nyarán beharangozták,²⁹ majd folyamatosan rövid hírekben említették, holott a folyóiratközlés utolsó részletét a *Hon* csak október 10-én hozta. 1869. szeptember elején adtak hírt arról, hogy „A regény a napokban elhagyta a sajtót”.³⁰

A kritikai kiadás a regény első bírálatát egyébként – a korábbi, előzetes rövidhírek kivételével – 1870 augusztusára datálta,³¹ ezután majd csak 1878-tól sorolt fel néhány megjelenést a századvégig, kivételnek az 1895-ös ötvenéves jubileumi ünnepen megsűrűsödő regényutalások számítanak. Végigkísérhető, hogy az elkövetkező évtizedekben a műre csak igen szórványosan reflektáltak a Jókai születésének százéves évfordulóján magasra csapó hullámáig, hogy aztán az 1950-es években látványos változással és erős ideologikus nyomatókkal – ahogy arra Margócsy utalt – számosan jelentkezzenek a regény vizsgálatának eredményeivel.

A mai sajtóadatbázisokban azonban már a kortársi időkből is további reflexiók említésével és elemzésével lehet kiegészíteni a regény befogadástörténetét, amelyekkel kiegyensúlyozottab recepciós térkép rajzolható fel. Ha vitathatatlan is, hogy általánosságban ezek nem feltétlen rajzolják át jelentősen a regény recepciótörténetét, de újabb értelmezési mezők felé vezethetnek. Ezekből itt csak két példát említek.

Az általános irodalmi közvélekedés hosszú évtizedekre, napjainkig elfogadta, hogy a regény *kortársi* recepciója teljesen elmaradt. A közelmúltban Bényei Péter észrevéte-

27 „Jókai Mór ismét egy nagy regényen dolgozik. Címe: »Anyá örökké.« A forradalom idejében játszik, s a nagy események végig vannak szöve benne. A jövő év elejétől fogva a »Hon« tárcája fogja közölni.” „Fővárosi hírek”, *Fővárosi Lapok* 5, 211. sz. (1868. szept. 15.): 843; „Ujdonságok”, *Magyar Ujság* 2, 212. sz. (1868. szept. 16.): 860. Néhány nappal később Jókai néplapja, az *Igazmondó* már részletesebb felvilágosítással szolgált: „Jókai Mór két új regényt ír, melyek közül az egyik még ez évben meg fog jelenni, a ‚Hon‘ esti tárcájában; a másikat a jövő év első napján kezdi meg a ‚Hon‘ reggeli tárcájában. Ez utóbbinak a címe: ‚Anyá örökké‘. A szabadságharcon elejétől végig át fog vonulni, és szerző tervezete szerint nagyobb terjedelmű lesz minden eddigi regényeinél.” „Hirharang”, *Igazmondó* 2, 38. sz. (1868. szept. 20.): 552. Lényegében ugyanezt a híradást hozza a *Vasárnapi Ujság* is: *Vasárnapi Ujság* 15, 38. sz. (1868. szept. 20.): 456; *Pesti Napló* 19, 41. sz. (1868. nov. 17.): [2].

28 Először itt: *A Hon* 6, 298. sz. (1868. dec. 29., esti kiadás): 1; majd a december 30-ai és 31-ei számban.

29 „Pest, aug. 30. – Jókai Mór már befejezte a »Kőszívű ember fiai« című regényének hatodik kötetét s az egész mű ugyanakkor, midőn lapunk tárczájában befejeztetik, könyvalakban is meg fog jelenni az Athenaeum kiadásában, hol már a hatodik kötet néhány éve is sajtó alatt van.” *A Hon* 7, 199. sz. (1869. aug. 31.): [2–3]. „[Jókai Mór] befejezé »A kőszívű ember fiai« című hat kötetes regényét, mely kötetekben is megjelenik ugyanakkor, midőn közlését a »Hon« tárczája bevégezi.” *Vasárnapi Ujság* 16, 36. sz., melléklet (1869. szept. 5.): 493.

30 *Somogy* 5, 36. sz. (1869. szept. 7.): [5].

31 Szombati szerint ez a közlemény volt az első, amely a regényt bemutatta: SZOMBATI László, „A magyar regényirodalom vázlatos története”, *Tanuló Ifjúság Lapja* 1, 20. sz., július havi melléklet (1870. aug. 31.): 11.

lezte, hogy „a regénynek nincs különösebben kiugró kortárs fogadtatása, s csak valamikor a Jókai-centenárium környékén rögzül az irodalmiasított eposzi-mitoszi nagy elbeszélés formulája”, illetve utalt arra is, hogy „Dux Adolf a *Pesti Napló* 1869. december 24-i rövid ismertetésén kívül recenzió nem jelent meg a regényről”.³² Margócsy István pedig már egyenesen úgy fogalmazott, hogy „e regénynek a maga korában, meglepő módon, semmiféle recepciója nem volt – néhány hirdetés számba veendő kis cikkeken kívül –”,³³ és rámutatott arra is, hogy sem Péterfy Jenő, sem a Jókai-gyalázásra mindig kész³⁴ Gyulai Pál még csak meg sem említették a regényt.

Kétségtelen, a megállapítások nagyrészt igazak, de olyan kiigazításokra szorulnak, amelyeket azért említek itt, mert az én olvasati javaslatom felé mutatnak. Az, hogy Gyulai a regény kötetbeli kiadásának évében, 1869-ben *Jókai legújabb művei* közt az időközben egymást érő és egymást maguk előtt toló, új Jókai-kötetek közül csak az 1868-as *Virradóra* című novelláskötetet és az 1869-ben, *A kőszívű ember fiai* megjelenése előtt megszületett *Szerellem bolondjai* című regényt kezdte – így a kettő közé eső *Kőszívűt* nem – bonckésével szétbontani,³⁵ igaz. De ennek egyszerű magyarázata lehet: az 1869 februárjában megjelenő *Szerellem bolondjait* Gyulai az év augusztusában megjelenő *Budapesti Szemlében* bírálta,³⁶ amikor *A kőszívű ember fiai* folyóiratközlése még javában tartott. A regény kötetben majd csak az év szeptemberében került ki a nyomdából, és a kor kritikai gyakorlata szerint regényt rendszerint csak mint kötetközlést recenzáltak, még zajló folyóirat-megjelenéseket nem. A Jókai-féle állandósult és folyamatos regénykiadási megjelenéshullámban Gyulai pedig később már tényleg nem nyúlt vissza egy korábbi regény értékeléséhez, hiszen mindig talált éppen aktuális, új műveket, hogy Jókai művészetét minősítse visszatérően megjelenő, újabb ostromozó kritikáiban.

Fontosabb azonban, hogy ha nem is sok, mégis születtek szinte *azonnali visszajelzések* a megjelenő regényről. Dux Adolf, a kor egyik legismertebb német fordítója ugyanis két mérvadó lapban is hosszabban elemezte a regényt, miután az *A Hon*-béli közlés után kötetben is hamar kijött a nyomdából. Két írása valójában egymás változatainak tekinthető, hiszen a magyar nyelvű megjelenést követő napon Dux a magyar szöveggel közel azonos meglátású német fordítását is közreadta. Véleménye tehát két olyan tekintélyes és nagy példányszámú lapban volt olvasható, mint a *Pesti Napló* és a *Pester*

32 BÉNYEI, „»Nagy idő múlt...«”, 29.

33 MARGÓCSY, „Egy rossz regény...”, 33–34.

34 Ez egyáltalán nem túlzás, Gyulai az 1869-es Jókai-kritikájában például úgy fogalmazott: „Az út, amelyen Jókai annyi öntettségrel s a nagy tömeg tapsai között jár, nem az igazi művészeté. Nemcsak a gyümölcsnek, hanem a költeménynek is meg kell érni, a gyorsaság még nem termékenység, s amire kevés időt és gondot fordít a költő, azt se idő nem kíméli, se gond nem virasztja. [...] A költő oly ügyes, annyira ismeri közönsége gyöngéit, oly leleményes rendező, oly szemképrázató díszmester, hogy majd mindig tud valami hatást előidézni s a nagy tömeg obligát tapsai sohasem maradnak el.” GYULAI PÁL, „Jókai legújabb művei”, *Budapesti Szemle* 13, 43–44. sz. (1869): 498–514, 514, 504.

35 A Gyulai-kritikáról: T. SZABÓ Levente, „»Kritikai komolysággal tapsok«: Gyulai Pál, a színházi kihívások és a színházi hivatásosodás fordulata”, *Verso* 4, 2. sz. (2021): 9–46, 13–14, doi:10.15170/VER-SO.4.2021.2.9-46, https://versofolyoirat.hu/verso2021_2.pdf.

36 Lásd a *Budapesti Szemle* 1869. évi 3–4. füzetét, amelyben a Gyulai-kritika megjelent – az adott lapszámot a *Budapesti Közlöny* 1869 augusztusában szemlélte. *Budapesti Közlöny* 3, 187. sz. (1869. aug. 17.): 2650.

Lloydból kiváló, de azzal szoros, ha nem is mindig kiegyensúlyozott kapcsolatban működő *Ungarischer Lloyd*,³⁷ így mind a magyar, mind a német nyelvű olvasók széles köre is megismerhette. Bár Béneyei utalt a Dux-írás magyar megjelenésére, de csak regisztrálta, nem mutatta be. Pedig a cikk a rövid ismertetésen túltesz, hiszen a Deák-párti *Pesti Napló* tárcáján három hasábnál hosszabb terjedelemben olyan megfontolandó kritikai megállapításokat tett, amelyek később a mű recepciójában is központi és visszatérő kérdésként köszöntek vissza, több érdekes észrevétele teljesen feledésbe merült, és csak hosszú évtizedekkel később, új felfedezésként ismertek rá azokra.

Dux a *Két magyar regény* címmel írt kritikájában azt észrevételezte, hogy

Az alapeszme concepciója közben a költő [...] megállapodott az allegóriánál s elmulasztja, hogy azt előbb a költészet melegében mintegy felolvassza és folyóvá tegye. Így történik aztán, hogy a regényben több személy kiváló részt vesz ugyan az elbeszélés neves mozzanataiban, a szó művészi értelmében azonban a regénynek nincs tulajdonképeni hőse. A regény hősenek ugyanis jelentőségben minden más alakot felül kell múlnia, neki kell a cselekmény tulajdonképeni központjának lennie s általa nem csak a célban, melyet végül elér, hanem belfejlődésében is a regény eszméjének meggyőző kifejezésre kell találnia. Jókai regényében azonban egy alak sem fordul elő, melyen az említett tulajdonságokat fölismerhetnők, ezért *hiányzik benne a hit szintúgy, mint egy bizonyos központ.*

Nem találjuk fel továbbá a műben az *ítészetét*, melynek a phantasiát kísérnie kellene, különösen az oly buja phantasiát, mint a minő költőnké. Néha annyira elragadtatja magát képzelő erejének játékától, hogy álmodni látszik, ahelyett, hogy költene.³⁸

Ezután a kritikus hosszabban kitért arra, hogy a humoros alakok és *az egymással szemben álló felek kiegyensúlyozott bemutatása* segítik Jókai célját:

Ilyen a *kibékítő hangulat*, mely itt érvényesül, s melyet annál nagyobbra tartunk, mert nincs mesterségesen beleoltva, hanem *magával a concepcióval összefűződött*, így a nemzeti mozgalom ellenei iránti érzületnek éle az által van letörve, hogy azokat, mint Tallérossy és részben Ridegváry is, a költő a *humor színeibe öltözteti*, vagy hogy Palvicz osztrák tiszt, ki itt az ellenséges hadsereget képviseli, mint lovagias, igen tiszteletre méltó jellem tüntettetik elő.

37 Dux Adolf, „Két magyar regény”, *Pesti Napló* 20, 295. sz. (1869. dec. 24.): [1]; Adolf Dux, „Neue ungarische Romane”, *Ungarischer Lloyd* 3, 299. sz. (1869. dec. 25.): 1. Ujvári Hedvig utalt rá, hogy az *Ungarischer Lloyd* elsősorban politikai egyenlenségei miatt élesen bírálta Jókai *A Hon* című lapját és a *Neuer Freier Lloyd*-ot, amely nyilván riválisa volt a magyarországi német nyelvű lappiacon. UJVÁRI, „A magyarországi német...” *A Neuer Freier Lloyd* balközép párti ellenzéki politikai irányultságáról és Jókai alapítói munkájáról, a lap főszerkesztését vállaló Jókai-mentorált, politikai párttársáról, Horn Edéről röviden: UJVÁRI Hedvig, „Tulajdonosváltások és hangsúlyeltolódások a tulajdonosi szerkezetben a *Neuer Freier Lloyd* (1869–1872) fennállása során”, *Magyar Könyvszemle* 125 (2009): 488–491, 488. Az *Ungarischer Lloyd*-ról lásd még: UJVÁRI Hedvig, „Lloydtól Lloydig: Az *Ungarischer Lloyd* (1867–1876) helye a magyarországi német nyelvű sajtó történetében”, *Magyar Könyvszemle* 128 (2012): 319–333; BALOGH János Máttyás, „Napilapok és pénzintézetek a dualizmus korában”, *Médiakutató* 8, 2. sz. (2007): 73–92.

38 Dux, „Két magyar...”, [1].

Ez előnyökhöz számítjuk még, hogy a regény fő része jól átgondolt, egymásba vágó terven alapszik –; továbbá az *eszmék egységét, mely abból áll, hogy az abszolút rendszert a nép akarata, a kor szelleme dönti halomra*. Az abszolút korszakot a „Kőszívű ember” képviseli végrendeletével, míg fiai anyjuk, a haza szeretet parancsait követik.³⁹

A német nyelvű Dux-recenziót Ujvári Hedvig mutatta be részletesen.⁴⁰ Amellett, hogy Dux itt is kifogásolja a regény fókusz- és főszereplő-nélküliségét, valamint fantáziájának túlcsonduló burjánzását, dicséri benne Jókai briliáns elbeszélő modorát, „meleg fantáziá”-ját, „amely a hangulatoknak és a külső történéseknek élénk színvilágot kölcsönöz, és még a valószínűtlent, a lehetetlent is olyan plasztikusan képes bemutatni, mintha az igaz és lehetséges lenne”. Majd „a népi alakok és magasabb osztályokhoz tartozó személyek előtűntetésében” remeklő művészről ír, és a mellékalakok humorosságát taglalja és magyarázza.⁴¹ Dux regényértelmezéseiben – megismételve a magyar variáns megállapítását – messze nem kizárólagosan a szabadságharc tükrében láttatja a regényt, hanem erőteljesen köti azt a megírás idejéhez és az abszolutista hatalmat felváltó és hatalomra törő, hiányzó hitű *kibékítő kiegyezés* politikai kontextusához is.

Nem sokkal később kritikát hozott a regényről a Benedek Aladár szerkesztette, rövid életű „költészeti, társadalmi és kritikai hetilap”, a *Szépirodalmi Közlöny* is a regény-megjelenés után pár hónappal. Gyulai Pál, Thaly Kálmán és Tolnai Lajos tanítványa, az akkor még pesti jogászhallgató, Beöthy Zsolt bírálta hosszabban a regényt.⁴² Beöthy már 1869-ben is színikritikákat publikált a *Vasárnapi Ujságban*, illetve az Akadémia felé tájékozódott, hiszen a *Fővárosi Lapokba* akadémiai tárcákat írt az intézmény belső tudományos rendezvényeiről, majd többéves külföldi tanulmányútja után – valószínűsíthetően volt gimnáziumi tanárai segítségével – a Kisfaludy Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia körül kezdett szorgoskodni. Érezhetően fanyalogva írt a regényről, kompozíciós hibáit a szerző gazdag képzelőtehetségének tudja be: „»A kőszívű ember fiai« meséjében Jókai fantáziája szétfolyóvá, egyenetlenné, egyes jeleneteiben, képeiben, leírásaiban leleményessé tette.”⁴³ Jókai lélektani ábrázolásáról és pszichológiai tévedéseiről értekezve megállapította, hogy több fragmentált meséből áll össze a

39 Uo. A kiemelések végig tőlem – Cs. T.

40 UJVÁRI, „A magyarországi német...”

41 Uo., 70.

42 ВЕӨТНУ Zsolt, „A kőszívű ember fiai”, *Szépirodalmi Közlöny* 1, 1. sz. (1870. márc. 10.): 12–13. Beöthy indulásakor az újomantikus írónemzedékkel lépett fel, akik elveiket hangoztatva mindinkább megkérdőjelezték a Magyar Tudományos Akadémia – egyre inkább Gyulai Pál meghatározta – irodalmi osztályának elvárásait, valamint érték- és normarendszerét (a *Szépirodalmi Közlöny* munkatársa például Endrődi Sándor romantikus, de az impresszionizmus felé tájékozódó költő volt). 1869-ben például a *Nefejejts* úgy mutatta Beöthy Zsoltot, hogy „a fiatal irodalom egyik legfigyelemreméltóbb tagja, ki szép tehetségét folyvást tanulmányokkal gazdagítja s kitől idővel sokat várhat regényirodalmunk. Az »Egy emberké«-t ajánlanunk csaknem felesleges, mivel Beöthy Zsolt vonzó előadási modorát, szép leírásait, költői jellemzéseit régóta ismeri közönségünk.” *Nefejejts* 11, 17. sz. (1869. ápr. 25.): 203. Beöthy a későbbi évtizedekben a konzervatív irodalomtörténet-írás egyik legjelentősebb alakja lett, 1879-től a Kisfaludy Társaság titkára, majd nőke, az MTA tagja.

43 ВЕӨТНУ, „A kőszívű...”, 12.

történet, melyeknek az alaptörténethez sokszor semmi közük, azaz „Egységet a mesében hiába keresünk”.⁴⁴ A recenziens mindössze egyetlen mondattal ulta a regénybeli időre és a regény későbbi főtémájára: „Találkozunk a magyar forradalomnak lazán összefüggesztett képeivel, melyek magukban igen szépek.” Ezután pedig visszatért ő is a regényyszerkesztési problémákra: „Alig lehetünk tisztában vele, hogy ki a regénynek voltaképeni hőse” vagy „A szál, mely a történeten áthúzódik, oly cickak-vonat rajzol, hogy könnyen eltévedünk rajta”, míg pozitívumként csupán Jókai emberismeretét, jellemfestési képességét és „gazdag költői erét” sorolja, mielőtt újra megfeddné a szerzőt.⁴⁵

Az első kritikák tehát ha nem is számadatokban voltak jelentősek, de hatásukban valószínűleg igen, hiszen a *Pesti Napló* a kor legjelentősebb és legolvasottabb orgánuma volt, az *Ungarischer Lloyd* pedig eljutott a német nyelvű olvasókhöz, míg Beöthy bírálata az irodalomnak a nem az Akadémiához köthető, fiatal és a modernitás felé tájékozódó tagjaihoz, tehát az írások valójában meglehetősen széles olvasói spektrumot fedtek le. A kortársi és időazonos kritikákban viszont egységesen hiányzott a szabadságharc idejének értelmező tematizálása, és főleg nem történt meg bennük a hazafiasság, a nemzetihőskor-értelmezés kiemelése a történetből, így annak üdvözlése, dicsőítése sem, egész egyszerűen a regény számukra láthatóan nem vagy messze nem egyedül a forradalom és szabadságharc narratívájában szólalt meg.

A regény *kötetben* való megjelenésének reklámkampánya⁴⁶ viszont már marketing-fogásként felhasználta a szerző, azaz az 1848. március 15-ei hős és a szabadságharcra emlékező résztvevő-szerző reklámerejét is, és ez már önmagában az 1848–1849 felőli értelmezés felé terelte az olvasókat.⁴⁷ Az évekig változatlan szövegű ajánlójában ugyan is az olvasható:

44 Uo., 13.

45 Az idézetek uo., 13.

46 A reklámkampány hírelemeinek előfordulásai (többsége az ajánlósözeggel) Jókai két lapjában, az ellenzéki *A Honban* és az *Üstökösben*: *A Hon* 8, 45. sz. (1870. febr. 25.): [4]; 200. sz. (1870. aug. 25.): [4]; 282. sz. (1870. nov. 23.): [4]; *Üstökös* 12, 50–51. sz. (1869. dec. 11.): 18. De a kötet reklámját további lapokban is hónapokon át hozták. A hivatalos kormánylapban például 1870-ben március 10-től októberig folyamatosan hirdették, de az ajánlósözeggel csak az augusztus 12-i számtól látták el: *Budapesti Közlöny* 4, 56. sz. (1870. márc. 10.): 950.; *Budapesti Közlöny* 4, 183. sz. (1870. aug. 12.): 3589. A regényt a második kiadás előtt újra promotálni kezdték, 1872-ben két alkalommal még a standard ajánlósözeggel kínálták, a továbbiakban azonban már csak ajánlószöveg nélkül, a megvásárolható regénylistában hozták. Leghosszabb ideig folyamatosan a kiegyezés korának Deák-párti, már az 1850-es évek végétől a nemzeti egység megteremtését hirdető, ikonikus orgánumban, a kormánypárti *Pesti Napló*ban helyezték el a mű reklámját 1869 végétől, 1870-ben egész évben hirdették, 1870 augusztusától ajánlósözeggel, előtte csak a vásárlásra kínált listában (felsorolásuk nem teljes, csak mutatványul): *Pesti Napló* 20 (1869. okt. 31.): [3]; (1869. dec. 25.): [6]; *Pesti Napló* 21 (1870. jan. 1.): Mell. [5]; *Pesti Napló* 21 (1870. aug. 28.): Mell. [6]; (1870. dec. 25.): Mell. [6]. 1871-ben pedig január 25-től folyamatosan, havonta minimum egyszer, de augusztusban hat alkalommal, október–novembertől pedig legalább havonta háromszor közre adott hirdetéssel, illetve 1872-ben márciustól szeptemberig kisebb intenzitással promotálták, valamint a *Hazánk s a Külföldben* is helyezték el reklámot. *Hazánk s a Külföld* 6, 37. sz. (1870. szept. 15.). A reklám szövege nem változott évekig, a második kiadás után sem.

47 Érdekes összevetést kínál ehhez a regény másfél évtizeddel későbbi, 1887-es dramatiszálása. (A későbbi színre állításokkal és az 1965-ös, mára kultikussá váló filmfeldolgozással itt egyáltalán nem foglalko-

„A kőszívű ember fiai” Jókai egyik legnagyobb műve minden tekintetben, s nem annyira regény, mint hű korrajza az 1848–49-ki regényes eseményeknek; szerencsés kiválasztása ez a legnagyobbyszerűbb jeleneteknek, s a tárgyhoz méltóan, elragadó ékesszólással és megható nyelven van írva. – Ki e korszak és ez események élő szemtanúja volt, újra s egész magasztos nagyságában látja azokat felelevenítve; míg az ifjabb nemzedéknek sok oly fenséges képet mutat, melyet a szárazon irt történeti művekből sohase látna meg. *A nemzet nagy küzdelmének epepeája ez, kötetlen nyelven van írva ugyan, de bizonyosan minden magyar szívhez megtalálja az utat.*⁴⁸

zom.) Jókai a regény megírása után majd húsz évvel szinte egysíkúra és egyirányúra szabta a cselekményt, csak egyfajta szabadságharc-motívum maradt vezérfonalul, a főszereplők száma a középső fiúra mérséklődött. A darabról (JÓKAI Mór, *Keresd a szíved: Dráma négy felvonásban* [Budapest: Révai Kiadó, 1887].) Szalisznyó Lilla írt kiváló összefoglalást: „Jókai *A kőszívű ember fiai* színpadra való átdolgozásakor a szokásos adaptációs gyakorlatot alkalmazta: a cselekményt rövidítette, egyszerűsítette, egy fő cselekményszálal emelt ki és csökkentette a szereplők számát. A négy felvonásra osztott mű három különböző helyszínen játszódik: Bécsben a Plankenhorst-házban és a hernalsi temetőben, valamint az Isaszeg környékén lévő Királyerdőben. Összesen huszonegy beszélő szereplője van, akik mellett statisztaként ápolónők, sebesülthordók, sebészek, huszárok, honvédek, nemzetőrök és aulisták szerepelnek. Jókai főszereplővé a középső fiút, a katonaként, majd honvédként harcoló Richárdot tette, akinek a három Baradlay fiú közül a legkalandosabb a története, s huszárkapitány lévén, karaktere a vágyott nemzeti önkép »hősies, vitéz magyar« vonásához is jól illik. A családról nagyon kevés dolog derül ki, Richárdon kívül a színen csak az anya jelenik meg, aki, amikor rábeszéli fiát, hogy az osztrák sereg helyett a magyarok oldalára állva harcoljon, felemlíti honvédként harcoló legidősebb gyermekét, Ödönt. Jenőről szó sem esik.” SZALISZNYÓ Lilla, „A szabadságharc megidézése a színpadon: Jókai Mór: *Keresd a szíved*”, *Jelenkor* 66 (2023): 689–698, 694–695. A darab bemutatása csak egy hatalmas, országos botrány után történhetett meg. A Nemzeti Színház intendánsa, Keglevich István gróf ugyanis állítólag éppen a lecsupaszított szabadságharc-tematika miatt letiltotta a darab bemutatását. A vitához hozzászólt, és az esetet a saját politikai ízlése szerint interpretálta jóformán minden lap. Míg a *Fővárosi Lapok* 1887. szeptember 8-ai számában megjelent cikk amellett érvelt, hogy ez a vád hamis, addig például az *Ország-Világ* és a *Politikai Újdonságok* kirohanásokat intézett a vállalhatatlan döntés ellen. Az *Ország-Világ* Székely Huszár álnevű szerzője például azt írta: „Jókai drámája visszautasítva Keglevich gróf által! Oh, emberek nevesetek! Nehogy akadjon egy ember, aki komolyan vegye a magyar irodalom büszkeségének szánt e gyalázatot. Mondják, hogy a mindenható intendáns azért utasítá vissza a darabot, mert a szabadságharcból merítvén tárgyát, többrendbéli illoyalítás van benne. Jókainak, a trónörökös barátjának, a királyné kedvenc írójának a drámájában illoyalítás! Akit annyit üldöztek, kinek szárnyait oly sokszor megtépdesték, éppen a túlságos lojalitásáért!” SZÉKELY Huszár [BENEDEK Elek], „A hétről”, *Ország-Világ* 7, 37. sz. (1887. szept. 10.): 601. A *Politikai Újdonságok* összegyűjtötte több lap felháborodott véleményét, szerintük a *Pesti Napló* úgy értékelte az ügyet: „Ha politikailag a darab egyáltalában feltűnik, úgy kétségkívül csak azon tekintetben lett volna feltűnő, hogy előadása megmutathatta volna az idők öröndetes változását. Örültünk volna annak, hogy ilyen mű ma már nemzeti színházunkban előadható. S ez öröm megtisztelő lett volna koronára s nemzetre egyaránt. Jókai pedig újabb babérlevelet fűzött volna érdemei koszorújába. De hát a közszellem e dolgokban már nagyon meg van mételyezve Magyarországon. Virtust keresnek abban, hogy udvaroncabbak legyenek az udvarnál és lojálisabbak Jókainál.” „Egy visszautasított színdarab Jókaitól”, *Politikai Újdonságok* 33, 37. sz. (1887. szept. 14.): 524–525. A regényt később is dramatiszták, talán a leghíresebb Hevesi Sándor színpadra állítása a Magyar Színházban, melyben Jásztai Mari is fellépett. „A kőszívű ember fiai”, *Színház és Divat* 3, 23. sz. (1918. jún. 9.): 4–6, 6.

48 Idézet a kötet reklámszövegéből.

Jókai egyébként a megjelenés után – a mindinkább szokásává váló – felolvasásokkal is népszerűsítette a regényt, de az ott kiválasztott regényrészlet nem a nemzeti identitást erősítő szabadságharcról szólt, hanem a regény egyik mellékszálának tartott Tallérosy-epizód hangzott el.⁴⁹ Nyilván ebből a szövegrészlet-válogatásból nehéz bizonyítható következtetéseket levonni, mindenesetre tény, hogy Jókai az olvasói népszerűséget a regény humoros, egyben a minden idők örök túlélője típusának középpontba emelésével és az ő kiegyenlítő szerepének értelmezhető történetétől remélte – és talán tartotta azt aktualitásként is fontosnak.

A regényt – 1874 februárjában megjelent második kiadásának és német fordításának, majd az Otto Janke-féle publikálásának köszönhetően –, ha nem is önálló kritikákban, de hosszabb passzusokban említették és elemezték, itt csak egyetlen példa rövid részletét hozom erre. A *Hon* „Irodalom” rovatában megjelent, *Jókai regényei németül* című cikkben idézik a *Norddeutsche allgemeine Zeitung* közleményét, amelyben a német kiadás kapcsán azt írják:

hiszen Jókai regényeiben még a hibák is, csekély objectivitása műve történeti részében, a költői szabadságok, melyeket az író magának itt-ott megenged, mindez az író meleg nemzeti érzelméből ered s épen ezért előnnyé lesz, oly előnnyé, mely által ezen regény dramatikai élénkségre vergődik s e tekintetben csaknem páratlan leend. „A kőszívű ember fiai”-nak komoly háttere van, s csaknem történeti regény, mert a mű hőseinek sorsa teljesen összevág azon megrendítő harc történetivel, mely harc jelöli a magyar nemzet átmenetét a régi 1848-at megelőzőt ősiségi korszakból jelen modern szervezetéhez.

Azonban az úgynevezett „történeti” regények shablon szerű felfogása ellenében Jókainál ma a regény áll előtérben s a „történet” csak ott szerepel midőn szerepelnie kell, habár épen Jókainak a *politikusnak és pártvezérnek* lett volna legkönnyebb, hogy az ellentett uton járjon. Ő azonban „regényt” akart írni s ezt azon bensőséggel s melegséggel tette, mely Jókai műveit hazája szűk határain messze túl is oly kedvelté tette.⁵⁰

Politikus, 1867

A német cikk szerzője szerint Jókai, a bensőséges érzelmek regényírója áll szemben tehát a történetet megélt politikussal és pártvezérrel. Aki regényében „a magyar nemzet átmenetét írja meg a jelen modern szervezetéhez” – idézték Jókai lapjában a német szerzőt. A regényértelmezésbe bevont pártpolitikai és politikai kontextus felvetése továbbvezet afelé, amerre eddig kevesebben jártak, hiszen nem volt, aki megfordította volna a vizsgálat irányát: vajon Jókai, a *politikus*, a *pártpolitikus* hitvallása és politi-

49 „A »Pesti népkör«-ben tegnap Jókai tartott felolvasást »Tallérosy Zebulonról«, »a kőszívű ember fiai«-ból olvasván fel az erre vonatkozó két fejezetet. A szépszámú közönség feszült figyelemmel kísérte a szellemdús rajzot, mely olvasva is oly jó kedvre hangolja az embert, Jókaitól előadva pedig jóval nyert érdekességben. Az estélyt kedélyes táncvizgalom fejezte be.” *Ellenőr* 2, 46. sz. (1870. okt. 31.): [1].

50 „Jókai regényei németül”, *A Hon* 12, 241. sz. (1874. okt. 21.): 105. Az első kiemelés tőlem – Cs. T.

kusi üzenetei hagytak-e nyomot az aktuális politikai tevékenységével párhuzamosan készülő szépirodalmi művein, komponált-e azokba vagy rejtett-e el bennük nyílt vagy rejtett napi politikai tartalmú üzeneteket, s ha igen, értelmezhető-e az a kultuszregényének tartott mű értelmezési keretei között, és miként, illetve Jókai politikusi analíziséhez használhatóak-e a regényértelmezések – mintegy – „kontrollforrásként”, stb.?

Az, hogy az a 1850-es évek közepétől mindinkább írófejedelemmé emelkedő Jókai – aki 1858-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező, majd rendes tagja⁵¹ – életstratégiája és másokkal össze nem hasonlítható sikere három masszív oszlopra – szépírás, újságírás és szerkesztés, politikai tevékenység – támaszkodott, melyek között nem egyszer átjárható volt az út, alkalmanként viszont éppen szétválaszthatatlannak tűnt, vagy hogy mikor melyik szerepe és hogyan kerekedett éppen felül, ritkábban került az irodalomtörténeti és a történeti vizsgálódások fókuszába, és ha mégis, a politikai szerepvállalása kapcsán rendszerint az 1848-as forradalomban való részvételére tértek ki. Holott Jókai írói mivolta mellett legalább annyira újságíró, szerkesztő és politikus is volt, s ha e legutóbbira gondolunk, kijelenthető, hogy ez utóbbi szerepköre kitüntetetten elsőséget kapott a kiegyezéskori években. De ezt a Jókai-képet alig és a legkevésbé ismerjük. Bár újságírói-szerkesztői munkássága már az 1860-as évektől szorosan összekapcsolódott és együtt haladt politikusi munkásságával,⁵² pártpolitikusként a nagy

51 Jókait 1861-ben választották rendes taggá, 1892-ben lett a Magyar Tudományos Akadémia igazgatósági tagja. Az MTA200 programsorozatának kapcsán a kétszáz éve született Jókairól írt jó összefoglalás olvasható az Akadémia honlapján. A Gyulai–Jókai-viszony rövid összefoglalása Kecskeméti Gábor, Nagy Marianna és Oberfrank Ferenc tollából: „Az 1850-es években írt Dózsa-dramája miatt Jókait már akadémikussá válását megelőzően támadta Gyulai Pál, Kemény Zsigmond, Csengery Antal és társaik, akik később az Akadémián is nagy befolyásra tettek szert. Az »irodalmi Deák-párt«-ként is ismert kör tagjai helytelenítették, hogy Jókai feloldást, kiengesztelődést, összefogást kizáró drámai tárgyat és dramaturgiát választott akkor, amikor a társadalmi és intellektuális erők összehangolására, közös célokra fordítására lett volna elsődlegesen szükség.

Gyulai és Jókai azonos időpontban, a szabadságharc utáni elhallgattatást követő első lehetséges alkalommal vált akadémiai taggá, de mindvégig megmaradtak politikai ellenfeleknek. Pályájuk csúcspanyában Gyulainak meghatározó befolyása volt az Akadémián, a Kisfaludy Társaságban, a Budapesti Szemle folyóiratban és az egyetemen, ahol nemcsak a magyar irodalomtörténeti tanszéket, de a tanári képesítővizsgát is uralta. Ezzel szemben Jókaié volt a közönségsiker, a népszerűség, a befolyás a napilap-publicisztika, az élclapok felett és »övé« volt a Kisfaludy Társaságból kihagyottak számára létrehozott Petőfi Társaság.

Fél évszázados ellentétük velük együtt szállt volna sírba, ha mélyén nem a »felirati« és a »határozati párt« politikai programja közötti különbség húzódott volna meg, amelyből a dualizmus kori pártpolitika alapvető választóvonalá lett.” KECSKEMÉTI GÁBOR, NAGY MARIANNA ÉS OBERFRANK FERENC, „200 éve született Jókai Mór, a Magyar Tudományos Akadémia tagja”, *MTA: 200 éves a Magyar Tudományos Akadémia* (2025. febr. 18.), <https://mta200.hu/tortenetek-arcok/200-eve-szuletett-jokai-mor-a-magyar-tudomanyos-akademia-tagja-106473>.

52 Gyulai Pál Jókai ekkori politikai újságírói tevékenységéről epés jellemzést adott: „Megesett rajta, hogy a midőn a baloldal [a *baloldali* elnevezés pusztán az országgyűlési patkóban elfoglalt helyük szerint született] kiegyezkedési tervét védte, egy pár pontban a Deákét védte és saját pártját támadta meg. Ösztönből vagy számításból néha mérsékelten, majd hevesen írt, egyszerre hideget és meleget fújt szájával. Ezzel a hevesebb főket akarta megnyerni, azzal a mérsékeltebbeket. [...] Különböző ízléseket, sőt néha irányokat igyekezvén kielégíteni, innen is, onnan is nyert egy kis népszerűséget. A három lapba még különbözőbb hangon írt. Azonban egy kissé tartózkodó volt, az Igazmondóban már többet

„rendszerelváltó” időben hangja és szerepe, bár szinte soha nem említjük, nagyon megerősödött, az 1860-as évektől az 1875-ös pártfúzióig szokatlanul élénk és aktív politikai tevékenység jellemezte.⁵³

Határozott politikusi fellépése magától értetődően magyarázható azzal az alaphelyzettel, hogy ő volt az egyik legismertebb forradalmi szereplő, az egyik márciusi ifjú, aki az 1848-as forradalom szimbólumává nőtt. Az abszolutizmus korszaka alatt bujdosni kényszerült, a börtöntől való megmenekülése erőteljes fikcionalizálással összeolvasztott mitizált történetként járta be a hazát, később sokszor csak kényszerű trükkökkel tudta megszerezni az újságszerkesztői posztokat. Az 1860-as évek enyhülő politikai légkörében nyílt meg újra és kínált revanst számára a politikai mező. Hamar kiderülhetett azonban, hogy az új politikai közeg már egészen különbözött a reformkori helyzettől. A kiegyezés előtti és utáni évtized eleven politikai élete már egyre inkább egész embert követelt, professzionális politikusi és szakpolitikai feladatok ellátását kívánta, és a politikai mezőbe való belépés hamar megmutatta, hogy a politika világa egészen más logika, más szabályrendszer és más etika szerint működik: itt az adott helyzetből kell kihozni, amit lehet, és nem feltétlen az léphető meg, amit szeretnénk, hanem amit a helyzet enged.

Jókai *A kőszívű ember fiai* megírása idején láthatóan még tanulta ezt a világot. Majd a hatalomhoz való közeledéssel mind biztosabb helyet talált benne, hogy az 1875-ös Szabadelvű Párt boldogságteljes győzelme utáni években mindinkább korlátok közé kezdje szorítani a benne való részvételt, illetve a *regényírói* szerepkörének prioritása mellett szabja meg a politikusi feladatainak határait. Azonban már ekkor kimutatható,

mert, ezt úgy sem olvassák műveltebb körök, az Üstökösben kedvére ferdített, torzított és képzelgett. [...] Ő csak folyvást népszerű akar lenni, politikai szereplésével népszerűsíteni regényeit s regényeivel népszerűsíteni politikai pályáját. Épen azért elemében van, ha résztvehet a népgyűlésekben, körutakat tehet négy-öt választókerületben és ünnepeltetheti magát.” GYULAI Pál, „Jókai mint hírlapíró”, in GYULAI Pál, *Bírálatok 1861–1903*, 132–152 (Budapest: MTA Könyvkiadó Vállalata, 1911), 145, 150.

53 Talán érdemes lenne a továbbiakban összeolvasni az ekkor született szépírói alkotásokat Jókai politikai cikkeivel és az 1867–1870 közötti alkalmi jellegű, politikai tematikájú verseivel, amire én itt nem vállalkoztam, csak eseti vizsgálatokat tettem. A több száz Jókai-vers felgyűjtése 2027 végére várható, mivel a Jókai kritikai kiadás munkálatainak egyik vállalása a költemények kiadása. Jókai ötvenéves írói jubileuma alkalmából Jókai akkori teljes jogú kiadója, a Révai Kiadó százötvenes nemzeti díszkiadást jelentetett meg, amelynek két kötete tartalmazott Jókai-költeményeket: JÓKAI Mór, *Költemények*, 2 köt., Jókai Mór összes művei: Nemzeti kiadás 98–99 (Budapest: Révai Kiadó, 1898). A verseket maga az író válogatta. A versesköteteket bemutatta, és róluk bővebben értekezett Ajkay Alinka a *Jókai öröksége – Történelemszemlélet és nemzeti identitás Jókai életművében* című, az Eperjesi Egyetem Magyar Nyelv és Kultúra Intézete rendezésében 2025. október 16–17-én tartott konferencián. A versek datálása és lelőhelyének behatárolása egyébként roppant nehéz, hiszen a versanyag közlése nem kronologikus, hanem tematikus módon történt, a verslelőhelyek és általában a megírás ideje sincs feltüntetve. A konferenciakötet anyaga sajtó alatt, Ajkay Alinka tanulmányának címe: „Jókai Mór versei a nemzeti díszkiadás sorozatban”. Jókai verseinek egy körülhatárolható korpuszát Fülöp Dorottya adta ki: JÓKAI Mór, *Versei Nagy Bellához: Forráskiadás*, szerk., tan. FÜLÖP Dorottya, ReTextum 15 (Budapest: Reciti, 2025). A témához lásd még: FÜLÖP Dorottya, „Jókai Mór első, folyóiratban közölt versei”, *Irodalomismeret* 35, 1. sz. (2021): 90–98.

hogy azzal is kísérletezett, miként lehet a politikusi tevékenységet a szépirodalmi mező szabályrendszerében, erős áttételekkel megjeleníteni.

Cieger András már rámutatott arra, hogy „a történettudomány mindeddig nem sok segítséget kínált az irodalomtörténészek számára a tekintetben, hogy pontosabban lássák Jókai Mór politikusi szerepét,⁵⁴ és eddig nem vizsgált szempontok szerint mutatja be elsősorban parlamenti tevékenységét. Pontos adatokkal igazolta, hogy „a parlamenti felszólalások kiugróan magas száma” vitathatatlanná teszi, hogy Jókai kiegyezés utáni legaktívabb korszaka az 1869 és 1872 közé eső országgyűlési ciklus volt. A Jókairól szóló életrajzok is az 1867 utáni öt évet tekintik közéleti szerepvállalása legintenzívebb éveinek (ideértve újságszerkesztői tevékenységét is), igaz, többnyire komolyabb elemzéseket nem adtak róla közre. A következő országgyűlési periódus alatt viszont, még mindig ellenzéki politikusként, alig szólalt fel, sőt neve is kevesebbszer bukkant fel a képviselőházi naplóban.⁵⁵

Cieger meggyőzően érvel amellett, hogy bár Jókai politikai működése hullámzó volt, nem volt ugyan szakpolitikus, de professzionális politikusnak lehet tartani.⁵⁶ Ez abban az értelemben valóban helytálló, hogy:

Egyfelől azért, mert a képviselők azon szűk – számításaink szerint 188 fős – csoportjába tartozott, akik legalább két évtizedig meg tudták őrizni helyüket a törvényhozásban. Mint ismeretes, ez Jókainak pártállástól függetlenül harminckét éven át sikerült, [...] ez az egyetlen adat is olyan felhalmozott tudást feltételez a politika működéséről, illetve olyan életformát jelent, amely elkülöníti e csoportot a közélet egyéb szereplőitől. [...] képviselői megbízatásán túl is ezer szállal kötődött a politika világához, gondolkunk mindenekelőtt kiterjedt újságírói, lapszerkesztői tevékenységére (politikai napilapot, élcslapot és népies hetilapot egyaránt működtetett).⁵⁷

Ehhez hozzátehetjük, hogy Jókai félnyilvános magánéletében is igen jól szötte – legalábbis időszakonként – politikusi kapcsolati és ismeretségi hálójának szálait. Rendszeres látogatója volt a párt klubjának, a miniszterelnökkel az élen a legmeghatározóbb szabadelvű politikusokkal tartotta a napi kapcsolatot. Emellett pedig Laborfalvi Rózával való házassága idején elsősorban a svábhegyi szőlőbirtokon, majd Laborfalvi halála után, nevére vett mostohalányáékkal a közös Bajza utcai villában rendezett saját baráti

54 CIEGER András, „Jókai Mór, a profi politikus?”, *Aetas* 32, 2. sz. (2017): 5–15, 7. Lásd még ehhez: CIEGER András, „Mindennapok a Tisztelt Házban: A nagypolitika társadalomtörténete (1865–1918)”, in *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon: A kezdetektől 1918-ig*, szerk. DOBSZAY Tamás, FORGÓ András, Ifj. BERTÉNYI Iván, PÁLFFY Géza, RÁCZ György és SZIJÁRTÓ M. István, 405–419 (Budapest: Országgyűlés Hivatala, 2013); CIEGER András, „Politizáló írófejedelem”, *Országút*, 2025. júl. 9., <https://orszagut.com/tudomany/politizalo-irofejedelem-8134>.

55 CIEGER, „Jókai Mór...”, 7. Cieger táblázatban mutatta ki Jókai nevének előfordulását és felszólalásainak számát a képviselőházi naplóban.

56 A politikusi munkához lásd: CIEGER András, „A politikus mint hivatás a 19. századi Magyarországon?”, *Korall* 11, 42. sz. (2010): 131–150, 134.

57 CIEGER, „Jókai Mór...”, 9.

öszejöveleteket, vacsorákat és kártyapartikat, míg a villa közös szalonjában éveken át rendszeres résztvevője volt az élénk társasági életnek.⁵⁸

Jókai ekkori politikai pályafutásával azonban érdemes párhuzamosan követni a dualista parlamenti élet történetének alakulását is, amelyben éppen ebben az évtizedben látható változások zajlottak.

A politika világának legbelső köréhez a hivatásos politikusok két típusa tartozik: a szent „ügyet” szolgáló, magánvagyonából a politikára áldozni képes, független, politikáért élő elhivatott politikus, illetve a politikát tartós bevételi forrásnak és foglalkozásnak tekintő, pártérdekek mentén cselekvő professzionális politikus⁵⁹

– fogalmazott Cieger András Max Weber besorolásának alapján, és amellet érvelt, hogy a magyar parlamenti életben ez a szétválás az 1870-es évek végén kezd általánossá válni. Az osztályozás szerint Jókai 1869 tavaszáig inkább még „archaikus” hivatásos politikusként működött, az önálló nemzeti eszme ügyét a saját nézetei szerint szolgálva, míg a tavaszi választások után politikai tevékenységében már elsőbbséget élveztek pártja érdekei, ami nem ritkán saját elveiről való lemondással járt. Majd az 1875-ös parlamenti pártsiker után távolabb lépett a politikától, hiszen „az 1870-es évek végére a törvény-előkészítés legfontosabb fórumává a szakbizottságok váltak, ahová elsősorban az államelmélet egy-egy területén otthonosan mozgó, speciális ismeretekkel rendelkező [...] képviselőket választották be”⁶⁰

Bár nem mondható, hogy a regény *politikai* nézőpontú vizsgálata még fel sem merült, de az a nézőpontváltás, amely a *megírás ideje* felől, a kiegyezés körüli hektikus és nagyon intenzív, akár naponta változó politikai történésekkel olvasta volna össze szisztematikusan *A kőszívű ember fiait*, még elmaradt. Bár a *regényidő* politikai alaptémájának vett 1848/1849 már önmagában is politikai és történeti meghatározottságú, és az újraértelmezések nagyon élénken zajlanak napjainkban is, ráadásul ez nemzetpolitikai, kollektív emlékezeti vagy nemzeti identitásformáló problematikákat is involvál, mégis, ahogy már szóltam róla, ugyanezeket a kérdéseket eddig nemigen vetítették rá arra az idősíkra, melyet – 1848/1849-től ellépve – bejárt a történeti idő *a regény megírásáig, 1869-ig*.

Cieger megemlítette, hogy mindössze a kritikai kiadás szerkesztője, Szekeres László tett néhány lépést azon a felfedező úton, amely Jókai politikusi tevékenységét tekintette vizsgálati területnek, illetve Szajbély Mihály 2010-es Jókai-életrajzára⁶¹ utalt, aki Jókai újságírói tevékenységére „bizonyos mértékig tekintettel van, ám a politikusi szerep ábrázolása nála is hiányzik”⁶²

58 Erről bővebben lásd: Császtvay Tünde, „Nemzeti – Szalon – Garnitúra: Az epreskerti Jókai-szalon és Feszty-szalon”, in Császtvay Tünde, *Erő Tér / Tér Erő: Élet- és társadalomformáló kapcsolatok a 19. század utolsó harmadának irodalmi életében*, 13–257 (Budapest, Ráció Kiadó, 2017).

59 CIEGER, „A politikus mint...”, 131.

60 CIEGER, „Mindennapok...”, 409.

61 SZAJBÉLY, *Jókai...*

62 CIEGER, „Jókai Mór...”, 7.

Szekeres már említett, főként 1848/1849-re hangolt recepciótörténeti áttekintésében itt-ott, bűvópataként előretörően, de csak egy-egy mondatban vagy egy-egy szerző véleményének jelzése esetében rámutatott ugyan a megírás idejének kontextusára, de ilyesféle sejtelmes mondatokon kívül részletesen nem fejtette ki, mire is gondolt: „Nem kétséges, hogy *A kőszívű ember fiaiban* élénken reagál Jókai kora politikai kérdéseire, de a belső ellentétek ábrázolását, miként 1848–49-ben, igyekezett elkerülni.”⁶³ Máshol pedig:

a szabadságharc legendás hőseinek írói megformálásával nemcsak a magyar nemzet értékeit bizonyítja, hanem hatékonyan mozgósít a kiegyezés politikai harcaira is. Baradlay Richárd és huszárjai egyaránt érveltek a szabadságharc ügyének tisztasága és a kiegyezés utáni magyar hadsereg létjogosultsága mellett.⁶⁴

Kivételként éppen ez utóbbit, azaz a honvédkérdés tárgyalását lehet említeni, illetve a regény Tisza családdal kapcsolatos keletkezéstörténeti adalékainak felsorolását (erre később térek ki), melyekkel bővebben foglalkozott. „Jókai érdeklődésének központjában nemcsak irodalmilag, hanem politikailag is fontos helyet foglalnak el a honvédek” – írta Szekeres.

Írónk nemcsak feleleveníti az 1848-as magyar katonák önfeláldozó tetteit, de további sorsuk s a kiegyezés utáni hadseregszervezési kérdések is közelről érintik. Aktívan bekapcsolódik az Országos Honvédegylet munkájába (Újdonságok. *Hazánk s a Külföld* 1869. okt. 28. 43. sz. 2. borítólap), s rendszeresen tájékoztatja olvasóit a honvédek pesti közgyűléséről. (*Igazmondó* 1868. jan. 3. sz. 263.)⁶⁵

Ezután tért rá Jókai ilyen tárgyú tevékenységének és írásainak felsorolására.⁶⁶

Szajbély Jókai-kismonográfiájában alapvetően sajtótörténeti nézőpontból közelített a regény kontextusába beemelni kívánt kiegyezési időszakhoz. Különösen a politikai csatározások lenyomataként a hírlapok piacán zajló történésekről írt, de – mivel más kérdés elemzése vonzotta – az amúgy is szűk keresztmetszetű és már kissé beporosodott történeti irodalomra támaszkodva adott helyzetelemzést a regény megírásának idején fennálló politikai alaphelyzetről. Összegezte, hogy Jókai ellenzékiként, a Tisza Kálmán vezette Balközép Párt tagjaként nem támogatta a kiegyezést,⁶⁷ még ha a dele-

63 JÓKAI/SZEKERES, 1:336.

64 Uo., 1:340.

65 Uo., 1:336–337.

66 Az ekkor születő magyar honvédség témájú írásainak és Jókai ilyen tárgyú megnyilatkozásainak, országgyűlési beszédeinek bemutatása: uo., 1:337–339.

67 A kijelentés erősen árnyalandó, hiszen ez csak a kiegyezés megtörténteke és az utána következő hozzávetőlegesen két-három évre lehet érvényes, de véleménye még akkor is hullámzó módon alakult, és számos esetben nem egyértelműsíthető. Jókai nézetei és politikai gyakorlata pedig idővel – éppen *A kőszívű ember fiaiban* írásának idején – belesimult Tisza Kálmán pártjának politikai ideológiájába, mely a kiegyezés tényét nem vitatta, az 1875-ös pártfúzió után pedig a hatalomra kerülő Szabadelvű Párt

gációk intézményét el is fogadta, és munkájukban később részt is vállalt. Szajbély a továbbiakban röviden összefoglalta, hogy Jókai, aki a párt balszárnyai frakciójának egyik vezető alakja ekkor, hónapokon keresztül éles vitában állt Tisza Kálmán pártelnökkel, és ez a nyilvánosságban is egyre érzékelhetőbb volt. Olyannyira, hogy Tisza Kálmán arra kényszerült, hogy – Jókai több váratlan húzása és az általa szerkesztett, egyébként pártlapként fundált *A Hon*-beli s vele mint pártvezetővel nem egyeztetett, a párt véleményétől eltérő újságnyilatkozatai és közleményei miatt⁶⁸ – 1868. január 12-én⁶⁹ újabb pártlapot indított: a *Hazánk* című újság alapítását határozta el.⁷⁰ Arról azonban kevésbé esett szó, hogy Jókai és Tisza konfliktusai éppen *A kőszívű ember fiai* folyóiratbeli részleteinek írásakor tetőztek, majd egyenlítődték ki 1869 végére. Szajbély a regény szövegértelmezésébe – a szabadságharc nézőpontja mellett – ezt a nézőpontváltást már nem emelte be, gondolati íve másfelé kanyarodott.

A Szajbély-féle Jókai-kismonográfia óta történt egy-egy ilyen irányba mutató megállapítás, például Wéber Antal úgy értelmezte *A kőszívű ember fiait*, hogy „a megtörtént fordulatot a jelenbe ágyazó, jövőbe tekintő apoteózis”,⁷¹ de mindezt kifejtettebben Hermann Róbert Jókai 1848/1849-es politikai működéséről szóló tanulmánya mutatta be,⁷² Takáts József pedig a regény politikai vonatkozásainak szentelt figyelmet. Takáts a regény többértű politikumát és „többszörösen ideologikus” jellemzőit vizsgálta. Olyan politikai kérdéseket vetett fel, amelyek az anya és a fiúk kapcsolatrendszerét a

tagjaként Jókaiában a kiegyezés elutasítása természetesen már fel sem merülhetett. Értelmezésben ezeket a megállapításokat is érdemesnek tartom erősen pontosítani, hiszen Jókai már *A kőszívű ember fiai* második felében bejárja a kiegyezés megkérdőjelezése feladásának útját.

68 Mikszáth Kálmán említi, hogy Ghyczy Kálmán (a Balközép másik vezére) magánlevelezésében már a kiegyezés előtti években is folyamatosan elégedetlenségét hangoztatta Jókai lapjának irányával és hangnemével szemben: „Ghyczy minduntalan panaszkodik Tisza Kálmánhoz írt leveleiben, hogy *A Hon* megint ügyetlenséget csinált, nem jól fogja föl a helyzetet. Tisza [1865] szeptember 22-én Gesztről írt levelében némileg mentegeti. »Igen sajnálom – írja Ghyczynek –, hogy Mór barátunknak nem korrekt cikkei úgy lehangoltak. Igazad van, hogy ő több ízben már nem helyesen nyilatkozott, de mentenem kell őt annyiban, hogy Pesten egyedül és nagyrészt ellentétes elem közt nem értekezhetni jóformán senkivel. Nem csoda, ha olykor téved. Írt egyébként jókat is.«” MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai Mór élete és kora* (1905–1906), szerk. REJTŐ István, 2 köt., Mikszáth Kálmán összes művei: Regények és nagyobb elbeszélések 18–19 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960): 2:62. Erről lásd még KOZÁRI Monika, *Tisza Kálmán* (Budapest: Gondolat Kiadó, 2019), 89.

69 A lap alapítását sokan helytelenül, 1869. január 1-re datálták. A beköszönő számban a főszerkesztő, Podmaniczky Frigyes így fogalmazott: „*A Hon* múlt évi utolsó számában válságnak jelezvén a közel-folyt eseményeket, megszűnt közlönyünk lenni. Elvbarátaink véleménye egyhangúan oda terjedt, miszerint a balközépnek saját elveit és nézeteit híven visszatükröző lapra múlthatatlanul szüksége van. Több napi tanácskozás s vezérekkel való folytonos érintkezés megteremté az óhajtott sikert, mert lehetővé tette a *Hazánk* megalakulását s megjelenését. E pártunk életére s ereje kifejtésére nevezetes napok alatt lettem felszólítva elvbarátaim által a *Hazánk* szerkesztésének elvállalására [...] szóval legyen a *Hazánk* olyan, milyennek lennie kell a jelen előrehaladott korszak igényeinél fogva oly lapnak, mely mint pártközlöny legfőbb kötelességének tartja elveit híven, a jelen művelődés s haladási eszmék színvonalára emelkedni.” *Hazánk* 1, 1. sz. (1868. febr. 12.): [1].

70 Erről KOZÁRI, *Tisza Kálmán*, elsősorban 160–164.

71 WÉBER, *Magyarország...*, 30.

72 HERMANN Róbert, „Jókai Mór forradalma és szabadságharca”, *Vár* 20, 3. sz. (2025): 20–32.

haza-hazafi dimenzióban vizsgálja, illetve a fiúk választásának szabadságára és önálló döntési lehetőségeire kérdezett rá,⁷³ majd hosszabban elemezte a regényben megjelenő dinasztiahű függetlenségi politika utópiájának meghatározó szerepét, utalva arra, hogy forradalomellenes uralkodó egyáltalán nem szerepel a műben,⁷⁴ azaz Jókai

a dinasztíát, Ferenc Józsefet kimentette 1848–1849 történelméből. [...] Ugyanígy takarta ki a történelemből a mű Kossuth Lajost és a trónfosztást. Jókai úgy írta meg az 1848–1849-es honvédelem dicséretét, hogy nem derül ki a regényből, hogy a háború 1849 áprilisától már az ország függetlenségéért folyt.⁷⁵

Bár Takáts is alapvetően az 1848/1849-es narratíva lebontását végzi mesterien, elemzésében több olyan politikai témát is érint, ami a regény megírásának síkjában is érvényes lehet: például említi a maradiak, azaz a konzervatívok szerepét, valamint a nemzetiségi konfliktusok kiegyensúlyozának felvillantását, hangsúlyosan az 1868-ban elsődleges kérdéssé növekvő magyar honvédség létrehozásának ügyét, a német egység időnként felmerülő politikai következményeit – és így tovább, de ezeket általában pontosan nem azonosítja vagy nem felelteti meg *A kőszívű ember fiai* aktuális politikai helyzetének üzeneteire vagy ideológiájára érthető elemekkel. Később pedig elkanyarodik a „Jókai-művek értelmezésének három bejáratott modell”-jének irányába, alkalmazási lehetőségeik és meghaladásuk felé, a regény narratív dimenzióváltását és „a mitizálási eszközeinek vidám eklektikusságát” taglalja, rámutatva arra is, hogy a mediális újságközlés közvetítő közege „nyilvánvalóan visszahatott a szövegek megformálására”. Szerinte – Fábri Annához hasonlóan – a regény a magánélet elsőbbségét hirdeti, „Jenőnek önfeláldozása ugyanis nem az eszméknek, nem a hazának, hanem a családnak, az otthonnak szól”.⁷⁶ Bár Takáts regényértelmezése több 1869-re értelmezhető tematikát és kitekintést is említ, de alapvetően mégis 1848/1849 nézőpontját vetíti a regény vizsgálatára, végkövetkeztetése azonban mégis arra tart, amerre én is jutok majd: „E mű tehát egyszerre 1848–1849 megdicsőítése és *megőrizve meghaladásának* a bejelentése.”⁷⁷

73 Érdekes, hogy Takáts Jókai címváltoztatását tematizálja ugyan, de nem ad teljesen konzekvens választ, miért változtatta meg Jókai a regény tervezésekor az *Anyá örökké* címet a véglegesen választott címre. Takáts érvelése éppen hogy azt erősíti, mennyivel érvényesebb lett volna az első cím, mely az anyát és nem a mesebeli három királyfit is jelképező fiait helyezte orientáló helyzetbe: „Noha e férfiak egy szabadságharc hősei, valójában nem szabad döntéseikkel válnak azzá, hanem az anyai elvárásnak való minél tökéletesebb megfeleléssel. [...] *A kőszívű ember fiai* is *freistimmige* allegória, Northrop Frye szavával élve –, amelyben Baradlayné a haza, Ödön pedig a hazafi allegorikus alakja.” TAKÁTS József, „*A kőszívű ember fiai* politikája”, in TAKÁTS József, *Másik mitológia: Tanulmányok a 19. század magyar irodalmáról*, 226–236 (Budapest: MTA KIK-Ráció Kiadó, 2024), 226–227.

74 A császár éppen hogy a nép barátjaként tűnik fel többször az regény első részében. Például Bécsben, március 15-én: „Majd ünnepélyes menet jön. A császár és császárné vonulnak végig a nép között; nem kíséri őket testőrség, katonai véderő, de kíséri a nép megmérhetetlen szeretete. A hintó nem gördül, de úszik a néptenger közepett; nem a paripák, de a nép vállalai viszik azt előre.”

75 TAKÁTS, „*A kőszívű...*”, 228.

76 Uo., 235.

77 Uo. A kiemelés tőlem – Cs. T.

Ha Jókai politikai és szépírói szerepvállalásának találkozási pontjait vizsgáljuk, hamar beleütközünk abba a poétikai problémába is, amelyről Szilágyi Márton értekezett a *Politikai divatok* (1862–1863) elemzése kapcsán, és ilyen módon *A kőszívű ember fiai* tekinthető annak társregényének is. Szilágyi meglátása szerint az önéletrajzi, autobiografikus elemek az 1860-as évek első harmadában kezdenek pro és kontra betolakodni a Jókai-regényekbe, és hangsúlyozza, hogy

a könyv végig azt lebegteti, hogy miféleképpen lehet fönntartani a fikció közegében a dokumentarista módon szereplő valóság elemeket, s hogyan lehet a közelmúlt eseményeit úgy ábrázolni, hogy az egyszerre legyen ismerős, látszólag „valóságos”, valójában azonban fiktív, teremtett világ. Jókai prózairói világának egyik jól ismert, ám nehezen értelmezhető sajátossága az autobiografikussággal való játék. Fontos azonban hangsúlyozni: az író pályáján éppen a *Politikai divatokkal* kezdődik az önéletrajzi elemeknek a regénypoétikába való beépítése (bár természetesen kisebb terjedelmű és ciklusba szervezett elbeszélésekben van erre példa korábban). Ennek a regénynek tehát *mintateremtő szerepe van az életművön belül, mintegy itt kísérletezi ki Jókai azt a narrációs technikát, amelyben egyszerre ajánlja fel a lejeune-i értelmű „önéletrajzi paktumot”, s vonja kétségbe ennek érvényesíthetőségét.*⁷⁸

Szilágyi meggyőző érvelése egyben párbeszédbe lép a Török Lajos által felvetett problematikával is, amelyet „Jókai szövegvilágainak eléggé képlékeny autobiografikus diszkurzusa” felé nyitott meg, illetve még tágabban: a Jókai-művek és az önéletrajziség horizontjába helyezte a kérdést.⁷⁹ Török szerint

akik az életművet homogén masszának gondolták, jóllakottságuk ellenére ugyanúgy az élmények és az alkotás folyamatának Jókaiját találták meg a szövegek sorai mögött, mint azok, akik komoly erőfeszítéseket tettek azért, hogy a korpusz ne váljék az interpretációs leegyszerűsítések céltáblájává.⁸⁰

Bár itt elkerülöm a várhatóan izgalmas eredményekkel biztató párbeszédet Török Lajos meglátásaival, itt csak arra hivatkozom, hogy a Török által szenzitív módon bemutatott interpretációs sablonok, azaz az írás tér- és időbeli viszonyainak ráírása és ráíródása a szövegre, az interpretációs leegyszerűsítés, a referenciális vagy önéletrajzi regényolvasás a műértelmezés felől ugyan valóban hozhat erősen kétséges eredményeket, azonban az, hogy egy Jókai-regényt egyfajta történeti és autobiografikus értelmezési mezőben vizsgálunk, Jókai jóformán alig ismert *politikusi szerepének és tevékenységének* megismeréséhez

78 SZILÁGYI Márton, „Jelmezek és jellemek: Jókai Mór: *Politikai divatok*”, *Irodalomismeret* 31, 3–4. sz. (2020): 122–146, 124. A kiemelések tőlem – Cs. T.

79 TÖRÖK, „»A saját életem...«”

80 Uo., 85.

tud közelebb vinni, és még az sem kizárt, hogy a regényértelmezés egyes kérdéseire is átgondolandó válaszok felé vezethet. Ráadásul *A kőszívű ember fiai* esetében – bár felidéztek néhányat magam is – mégsem a biografikus vagy autobiografikus elemek könnyen felismerhető referenciális megfeleltetésére, hanem olyan, akár a regényalkotási folyamatot valamilyen irányba hajlító váltásokra szeretnék kitérni, amelyeket Jókai politikusi céljai és alakuló politikai alapelvei formáltak, és leginkább nem feltétlen egyes valós-fikciós elemeknek megfeleltetésében, hanem a regény általános attitűdjében, hangulatában, mögöttes üzeneteiben és hatástörténetében kódolhatók.

Ahogy Török és többen is rámutattak, Jókai nem – vagy alig – írt egységes, a pályáján végigvezető önreflexív autobiografikus szövegegységet, csak fragmentált és nemegyszer műbe ágyazott és onnan kibeszélő, autobiografikusnak is értelmezhető (és valóban, számtalanszor értelmezett) szövegtörödékeket. Ez különösképp igaz a politikai tevékenységére vonatkozó kitételekre és kijelentésekre, így – más források hiánya miatt – a szépirodalmi anyagban elejtett és az abban elhelyezett kilépéseket különösen érdemes lehet – vagy kényszerűen számba kell venni – a politikus Jókai vizsgálatakor.⁸¹ Az aktuálpolitikai vonatkozások irányába tett nyitás – bár itt hosszabban most előlött nem tudok elidőzni, csak utalni szeretnék a problematikával való, kínálkozó kapcsolódásra és annak legitimációs erejére – az irányregény-, sőt, a családregegy-értelmezés⁸² felé is mutathat, ahogy Hódosy Annamária a családregegy-, míg Tarjányi Eszter – az *Egy magyar nábob* esetében – az irányregény-értelmezés felől vizsgálta⁸³ a Jókai-regényt (bár Tarjányi némileg sajátos irányvonal felé hajlította azt el).

Az autobiografikus és a valós tényanyagból átemelt elemek utáni nyomozás egyébként egyáltalán nem új *A kőszívű ember fiai* esetében, sőt, aprólékos kutatások zajlottak, hogy detektálják elsősorban a szereplők, a lezajlott 1848/1849-es hadi események valóságtartalmát, de legalábbis olyan valóságdarabkáit, amelyek felfedezhetők Jókai

81 Többek mellett Cieger András is igyekezett bevonni néhány regényolvasatot Jókai politikusi munkásságának vizsgálatába, míg Kozári Monika eltekintett ettől.

82 Bizonyos tekintetben családregegyként értelmezte a regényt: HÓDOSY, „Családtörténet...”

83 TARJÁNYI ESZTER, „Az irányregény és a családregegy köztes terében: Kísérlet a nemzeti narratíva megújítására”, *Budapesti Negyed* 15, 3. sz. (2007. ősz): 125–132, 126–127. Tarjányi megemlítette azt is, hogy Gyulai Pál vitatta Jókai műfajbesorolását: „Jókai, úgy látszik, a politikai és társadalmi viszonyok rajzát, melyet különben a regényekben ritkán kerülhetni ki, a nemzeti életbe mélyedést, a nemzeties felfogást, melynek minden nemzeti költőben meg kell lenni, s más ilyesmit nevez itt irányregénynek. Örvendünk rajta, mert jó, ha a költő inkább az alkotásban szabatos, mint az elméletben. Az irányregény nem valami derek zsáner, legalább az esztétika folyvást tiltakozik ellene, mert rendesen valamely politikai párt vagy vallásos fejezet érdekében készül, valamely rendszert vagy reformot akar reánk vitatni, s eszméi kedvéért az esztétikai célt mellékesé, a költői cselekvényt az absztrakció szillogizmusává, a személyeket pusztá eszmék hordozójává alacsonyítja. Megtörténik ugyan néha, hogy némi politikai vagy társadalmi irány jól egyezik a művészi céllal, beleolvad az egész mű organikus kényszerűségébe, de ekkor aztán többé már nem is úgynevezett irányregény, hanem egy jó regény, mint a többi.” Uo., 129. Az idézet: GYULAI PÁL, „Jókai legújabb regénye”, in GYULAI PÁL, *Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye 1850–1904*, 140–143 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1927), 140–141. Az irányregény-problematikához lásd még: MARGÓCSY ISTVÁN, „Kalandorok és szirének: Jókai Mór jellemábrázolásáról”, 2000 25, 4. sz. (2013): 50–64.

regényalkotásában.⁸⁴ Márpedig, ha végigtekintjük a Jókai életében megjelent és a kvázi még nemzedéktársi regényreflexiókat és megjegyzéseket (én 1910-ig néztem ezt végig igen alaposan, illetve a két világháború közti időszakot pörgettem át), azt látjuk, hogy – mint arra már más nézőpontból utaltam – a Jókait még ismerő kortársak a megírás idejének politikusi szerepét vállaló Jókai személyét és tevékenységének politikai kontextusát magától értetődőnek vették, és regényolvasásukban meghatározóan alkalmazták is, legalább annyira (vagy még inkább), mint a szabadságharcba visszavetített regényidő nézőpontját.

Ennek az egyik leglátványosabb eleme a Tisza Kálmánhoz és a Tisza családhoz köthető regényszereplők „beazonosításának” attitűdje, ami aztán hol elhalványodott, hol felerősödött, időszakonként szinte elfelejtődött, viszont mára már – legalábbis történész körökben – teljesen elfogadott ténynek látszik.⁸⁵ Ez a kortársi befogadásban is stabil elrugaszkodási pontnak számított. Bizonytalan és bizonyíthatatlan utalgatások sokasága⁸⁶ mellett, amelyek a Tisza testvérek halálakor⁸⁷ még inkább megsűrűsödtek

84 Elsősorban lásd Varga János 1964-es, mélyreható és részletgazdag kimutatását a regény szereplőinek és történéseinek motívumairól, tényszerű megfeleltetéseiről: VARGA János, „A köszívű ember fiainak történeti mintái és forrásai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 68 (1964): 614–642; KÁRPÁTI Aurél, „Kulcs – Jókai regényeihez”, in *Az Est Hármaskönyve 1925: A százéves Jókai emléke, 277–281* (Budapest: Athenaeum, 1925); KÁRPÁTI Aurél, „Jókai regényalakjai a valóságban”, *Irodalmi Ujság* 5, 24. sz. (1954. aug. 28.): 4. A valós és fikciós elemek összevetését tartalmazó írásokat aprólékosan összegyűjtötte: JÓKAI/SZEKERES, 1:345–380. Az isaszegi csatáról, a Király-erdőről és magáról az ütközetről, a történeti tényekkel összevetve: HAJAGOS József, „A tavaszi hadjárat eseményei Jókai Mór műveiben”, *Aetas* 32, 2. sz. (2017): 94–105. Hermann Róbert számos írásában és előadásában érintette a regény egyes epizódjait, elemeit, és ütköztette azokat a valós történetekkel, a hiteles hadtörténeti eseményekkel: HERMANN Róbert, „Jókai a szabadságharcban”, *Országút*, 2025. márc. 15., <https://orszagut.com/vezercikk/jokai-a-szabadsagharcban-7613>; HERMANN Róbert, *Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái* (Budapest: Zrínyi Kiadó, 2004), 215–230. (Legutóbb 2025. szeptember 18-án, a Petőfi Irodalmi Múzeum „Jókai olvasóterem: A köszívű ember fia” című programján László Ferenc beszélgetett Hermann Róberttel.) Lásd továbbá: CZIBULA Katalin, „Köszívű emberek fia: Mítoszképzés és valóságbrázolás Jókai regényében”, *Múlt-kor*, 2025. febr. 18., <https://mult-kor.hu/koszivu-emberek-fiai-mitoszkepzes-es-valosagbrazolas-jokai-regenyeben-20250218>. Jókai maga is közölt néhány olyan emlékezést, amely beazonosíthatónak mutatkozott a regény valamely részével vagy elemével, például a bécsi forradalomra való visszaemlékezése, melynek egységei kísértetiesen hasonlítanak a regénybeli leírásokkal: JÓKAI Mór, „Az én életem emlékei”, *Magyar Nemzet* 18, 282. sz. (1899. okt. 12.): 1–2.

85 Például a Tisza családról szóló tematikus *Rubicon*-számban a Tisza-előképet többen is említik, igaz, bármiféle hivatkozás nélkül. MELKOVICS Tamás, „Tisza Lajos: A hírhedt bihari adminisztrátor”, *Rubicon* 35, 406/11. sz. (2024): 14–19, 16; CSORBA László, „Az utolsó látogató: A pártvezér halála, új vezér születése; Tisza Kálmán első lépései a politikai pályán, 1859–1861”, *Rubicon* 35, 406/11. sz. (2024): 20–33, 22; ANKA László „Teljesítettem kötelességemet: Tisza Kálmán szögre akasztja a bihari pontokat”, *Rubicon* 35, 406/11. sz. (2024): 34–45, 36.

86 A bizonytalan utalgatásokra rengeteg példa hozható, itt csak néhányat említek: „Tisza gróf a ravatalon”, *Pesti Hírlap* 20, 28. sz. (1898. jan. 28.): 7; „Tisza Lajos gróf”, *Budapesti Hírlap* 18, 27. sz. (1898. jan. 27.): 1–3, 1; SOLYMOSSY Sándor, „Jókai írói egyénisége”, *Tanulók Lapja* 11, 14. sz. (1904. júl. 3.): 218–220, 219; SOLYMOSSY Sándor, „A nemzetnevelő Jókai”, *Néptanítók Lapja* 58, 13–14. sz. (1925. ápr. 6.): 7.

87 Tisza Lajos halálának időpontja: 1898. január 28; Tisza László halála: 1902. augusztus 28.

a lapokban, néhány meggyőzőbb és hitelesebb adalék is megerősíteni látszott a Jókai–Tisza-ráértéseket.⁸⁸

A lábjegyzetekben jelzett adalékoktól az 1912-ben a *Világban* aláírás nélkül közölt cikk írójának visszaemlékezése azért különbözik, mert a *Kőszívű ember unokája* című közleményben magát Jókait hivatkozva forrásként. Felelevenítette, hogy Jókai az írói jubileuma után azt mesélte író társainak, hogy *A kőszívű ember fiairól*

Kiderült, hogy minden hőse élő alak és minden meséje megtörtént história, éppen csak, hogy az alakokat átformálta, meggyúrta, a regény kedvéért szinte ujáteremtette, a mesét pedig színésszé festette, meg nem történt vagy idegen epizódokkal kimélyítette, öszszegubancolta és érdekessé varázsolta a legragyogóbb meseszöveg szertelenségében is pompázatosan szárnyaló fantáziájának lendülete. A legkedvesebb regényem, a *Kőszívű ember fia* – mondotta akkor Jókai –, mert a legérdekesebb és nekem legkedvesebb magyar családról irtam: a Tiszákról. – A kőszívű ember, a vaskezü, erőszakban tobzódó, hírhedt bihari adminisztrátor: Tisza Lajos. Baradlay Richárd, a hős huszár, Tisza László, aki kilenc súlyos sebet szerzett Keszegnél. A bölcs forradalmi kormánybiztos, Baradlay Ödön: Tisza Kálmán, aki ifjú korában tűzlelkű vezére volt a forradalmi eszméknek és a csendes, sima, szenttelen udvaronc, Baradlay Jenő: ifjú Tisza Lajos, aki tényleg udvari tisztviselő volt és tényleg vitte is valamire, mert gróf lett, miniszter, Szeged ujjáépítője és nem halt meg az öccse helyett, mint a regény Eugénje.

– Izgatott – mondotta akkor Jókai – ez a módfelett érdekes téma, hogy mint válnak rebellis kurucokká az aulikus, hazaáruló bihari zsarnok fiai. [...]

88 Az évtizedeken át töretlen és kikezdetlen általános közvélekedésre itt csak néhány példa: 1885-ben a Spinóza dr. álnevű szerző arra az esetre emlékezett, amit Teleki László mesélt neki 1861-ben, „bizalmas képviselői körben, midőn öccsei, a már férfiúvá felserdült három Tisza testvér”. Úgy fogalmazott, „A »kőszívű ember fia« rendkívül figyelmes, a serdülő szellem és test érzésére egyaránt gazdag nevelésben részesültek a szülői háznál.” Egy eset kapcsán, amikor a vékony dongájú László megvédte testvéreit, Teleki így dicsérte meg unokaöccsét: „Látod, László! te sokkal izmosabb és erősebb vagy. És mégis Kálmán, a leggyengébb, az igazi legény a talpán hármatok között. Többet észszel, mint erővel!” SPINÓZA dr., „Jubileumi apróságok”, *Budapesti Hírlap* 5, 328. sz., melléklet (1885. nov. 29.): [1]. – T. R. (valószínűleg Tábori Róbert) 1899-ben a *Regény és politika* című tárcájában pedig azt írta, hogy „Még jól emlékszem, hogy mennyi disputa támadt »A kőszívű ember fia« miatt, kikben – okkal, vagy ok nélkül – a Tisza-családot látták regényes milieuben megfestve. Baradlay Rikárd? Ki más lehetne ő, mint Tisza László, akinek teste annyi sebtől ékes vala, mit a szabadságharcban kapott. Ödön és Jenő: ezt a kettőt az olvasó fantáziája összekomponálta, hogy a harminc év előtti Tisza Kálmánt megtalálja a jellembeli vonások egyvelegében. Ahoz pedig éppenséggel nem kellett túlságos fantázia, hogy az öreg Baradlayban, a kőszívű emberben meglássa az egykori biharmegyei adminisztrátor kemény és rideg alakját.” T. R., „Regény és politika”, *Pesti Napló* 50, 207. sz. (1899. júl. 28.): 1–2. 1902-ben a *Magyar Szemlében* csak odavetett megjegyzésként jelent meg: „Jókai Mór »A kőszívű ember fia« című regényének hősei immár csöndesen pihennek a geszti sirboltban és álmodoznak a földi élet múlandóságáról, hiábavalóságáról.” „Hétről-hétre”, *Magyar Szemle* 14, 36. sz. (1902. szept. 7.): 431. Halász Gyulának a *Jókai regényei a külföldön* című emlékezéséből azt tudjuk meg, hogy de Gerando Antónia az 1879-ben franciára lefordított, 1880-ban Párizsban megjelent regényt Tisza Kálmánnénak ajánlotta. Vajon miért épp neki? HALÁSZ Gyula, „Jókai regényei a külföldön”, *Magyar Szalon* 10, 20. köt., 1. sz. (1894): 924–928, 926.

Vajjon jutott-e ez eszébe a kőszívű ember fiának, amikor hidegen, zordul, szivtelesen, lélek nélkül nekiszabadította népgyűlöletét, boszúvágyát és hatalmi tébolyát annak az ellenzéknek, amelynek igazi apja Tisza Kálmán volt és letiporta az obstrukciót, amelyet először Tisza Kálmán talált ki, alkalmazott és hirdetett szent eszköznek?! Ugyan melyik kései Jókai Mór fogja megírni a *Kőszívű ember unokája* regényét és ennek a történelmi időnek képét, amelynek korszakos jelentőségét csak azért nem érezzük, mert benne élünk.⁸⁹

Szini Gyula pedig fikcionált, de nyilván jellemző és sztereotíp, a közvélekedés lenyomatát mutató Jókai-életregényében egy epizódba már egyenesen úgy komponálta be Tisza Kálmán Jókainak címzett szóbeli odaszúrását, mintha egy politikai érdekmegállapodás ellenszolgáltatásának árát kérné a regénytéma felkínálásáért. A jelenet előtt Szini említi, hogy *A kőszívű ember fiainak* publikálása éppen ekkor, az (1869-es) országgyűlési választások alatt zajlott, majd Andrásyt idézi, aki állítólag megjegyezte, hogy egyedül Jókait irigyli a balközéptől, s ezután következik a két párttárs közti jelenet:

Tisza a barát, a harcostárs melegével siet megölelni Jókait:

- Nem, nem engedünk át téged Andrásynak! Hallom, hogy csábítanak magukhoz.
- Mondtam nekim –, feleli Jókai – hogy ha veled együtt mehetek át, szívesen megyek.
- Ezt nem jól mondtad. Nem igaz, hogy fuzionálni akarok a Deák-párttal. Andrásy terjeszti nagy ravaszul. De résen leszünk. Épp most határoztuk el, hogy a legkeményebb harcot indítjuk a kormány ellen. És zászlónak te vagy kiszemelve!
- Én? – csodálkozik Jókai.
- A Terézvárosban fölléptetünk téged Gorove kereskedelmi miniszter ellen... Nem, ne tiltakozz!... Én adtam neked *A kőszívű ember fiai* témáját, te add nekem a regényen nyert népszerűségedet. Ez egyszerű adok-veszek.
- Gorove úr nagy úr és a jó terézvárosi polgárok nem mernek majd rám szavazni.
- Nem is hiszed, mennyi olvasód van a Terézvárosban! – feleli Tisza. – A Terézvárosban olvasnak a legtöbbit. *A kőszívű ember fiai* népszerűségét a párt javára ki kell használni. Fel fogsz lépni és punktum!⁹⁰

Valójában azonban persze korántsem önmagában a regénybeli Tisza-Jókai-kapcsolat ráérthetősége lehet igazán érdekes, és a referenciális megfeleltetések cunamija egyébként is számtalan, nemegyszer egymásnak ellentmondó vagy egymást felülíró, vagy egymásra íródó találatok sokszor olyannyira elbizonytalanítják az analógiákat, hogy a kulcsregény-értelmezés lehetőségét már eleve ellehetetleníteni látszanak. Hanem sokkal inkább az, hogy a kortársak és a kvázikortársak számára a hangsúlyos Tisza-ráérthetőség ráerősített arra, hogy a regényt a megírás idejének nézőpontjából és Jókai politikusi szerepének középpontba helyezésével is olvassák. Így elsősorban annak a

89 „Kőszívű ember unokája”, *Világ* 3, 133. sz. (1912. jún. 6.): 11.

90 SZINI Gyula, „Jókai: *Egy élet regénye* (10)”, *Nyugat* 21, 5. sz. (1928): 354–361, 356–357 (a *Vadember* című fejezet).

politikai harcnak a lenyomatát őrző szöveggént kell rá tekinteni, ami magában hordja a kiegyezés elfogadása utáni válsághangulat tömegmegmozdulásainak idején zajló politikai csatározások, helytálalási akciók, a Balközép Párt turbulens politikai frakcióharcainak elemeire utaló olvasati javaslatot is. És valóban, számos, az alkotásfolyamat alatti autobiografikus, Jókai-mozzanatokkal terhelt intertextuális szöveghely⁹¹ és számos olyan történetelem, regényhelyzet vonható be, amely nem pusztán autobiografikus párhuzamossággal bír, és amely elbírja a megírás kontextusának politikai magyarázatait is. Ezek képesek arra, hogy a regényben folyamatosan szembesíteni lehessen az 1848/1849-es eseményeket az azóta eltelt húsz évvel. Az olvasás során – a regény második részében – egyfajta kettős beszéddel kettős időtérben értelmeződhet a dolgok sora: 1848/1849-ben és húsz évvel később, és az előbbi idősíki minduntalan megmozdítja az 1869-es idősíki aktuális politikai értelmezési keretét is. Ez nyilván nem váratlan, hiszen a kor legnagyobb kérdése éppen az volt, hogyan folytatható érvényesen húsz megdermedt év után Magyarország állami, közigazgatási, gazdasági stb. élete, hogyan lehetséges megtalálni az átvezető hidakat a jelen felé.

A történeti összefoglalások összegzik a két évtizeddel eltolt korszak legégetőbb megválaszolandó problémalistáját – ezek a regényben valamilyen formában megjelennek, és reflexív helyzetbe kerülnek *A kőszívű ember fiának* fikcionalizált közegében zajló eseményekkel. A magyar hadsereg ügyéről már korábban volt szó, ennek a kérdéskörnek megjelenítője és mozgatója a regényben Richárd, aki magyar huszárrá válik, később pedig ellehetetlenül katonai karrierje, vagy éppen ő mond le inkább imádott katonai karrierjéről, minthogy a közös osztrák–magyar seregbe lépne. Nem véletlen tehát, hogy Ödön, a legkiszámíthatóbb, a legfelelősségteljesebb Baradlay fiú pedig a megyegyűlésen kap hangsúlyos megjelenést, helye és jövője – a külföldi diplomácia helyett – a vármegyrendszerben lesz kijelölve, és ott a konzervatívokkal kell megmérkőznie – ez a politikai viadal zajlik az 1860-as évtizedben is. A magyar államiság fundamentuma ugyanis a törvényhatósági szervezet, ami az államterület bizonyos része, a népesség, a törvényhatósági szervezet és a törvényhatósági hatáskör együttese, és a törvényhatóságoknak alapvetően két csoportja létezett a dualizmuskori Magyarországon: a vármegyék és törvényhatósági jogú városok. Ahogy Jókai lapjában Mocsáry Lajos 1869 januárjában összegezte:

Önkormányzatunkat visszanyertük, megyéink helyreállítvák, országunk területe ki van egészítve, Erdélylyeli uniónk megerősült, Horvátországgal kibékültünk, vasutaink legszükségesebb vonalai biztosítvák, száműzötteink ismét visszanyerték hazájukat, a polgári jog a hon minden lakosára ki van terjesztve, a népnevelés ügye országossá lett, sajtónk szabad, az úrbéri szolgálatok utolsó maradványa is el van törölve, a vallásegyenlőség egy nagy lépést tett előre, a király és királyné régi törvények eddig nem teljesített kívána-

91 Az intertextuális szöveghelyet itt abban az értelemben használom, amiről Eisemann György írt számos példát sorolva: EISEMANN György, „Jókai, a »mindenkinél nagyobb«?”, *Tiszatáj* 68, 5. sz. (2014): 47–61.

tai szerint fővárosunkat saját fejedelmi székvárosukká emelték, és a mi legdrágább kincsünk, ismét kezünkbe kaptuk az elveszett jog legnagyobbikát, a honvédelem fegyverét.⁹²

De előkerül a gazdasági kiegyezés égető ügyeinek rendezése (aminek eredményeit nem egyszer hozzá nem értők aratják le – vö. Tallérosy Zebulon), ami összeszikkrazhatót a hosszas államadóssági törvényjavaslat tárgyalásával, mely 1867. december 7-én kezdődött, vagy az Ausztriával kötendő vám- és kereskedelmi szerződés évekig zajló vitájával. És hasonlóképp, a nemzetiségek és a magyarok viszonya, a törvényhatósági bizottsági, azaz az önkormányzati testületek megválasztása, a katolicizmus államvallásjellegének megszüntetése és ezzel a katolikus autonómia szervezése, a vallásegynlőség, a vegyes házasság (Richárd és Edit) problematikája stb. mind-mind előkerül a regénytörténetben. Ezekben az esetekben a kérdéskörök folyamatos időbeli egymásra illesztése vagy ide-oda csúsztatása zajlik a két évtized között, folyamatos szembesülés és/vagy szembesítés az 1848/1849-ben elvesztett célokkal és azoknak az 1867 utáni folytatásával. Lehetséges vagy kényszerűen kínálkozó megvalósulásuk két évtized elteltével azonban nem pusztán emlékezeti aktus, hanem nagyon is a megírás jelenének aktuális helyzetfelmérése, az egykori 1848/1849-es veszteségek utólagos helyreállításának, újrakezdésének esélylatolgatása is. Mindez pedig azt is eredményezi, hogy a regényszerkezet megalkotásakor nem is lehetne egyetlen fókuszba állított főszereplőt kiválasztani, hiszen az üzenetek többfókuszúak, így azok képviselőit meg kell többszörözni.

Értelmezésemben már önmagában *A kőszívű ember fiai* szerkezetileg két könyvrre bontott felosztása is indoklásra szorul. Az elemzők általában nem keresték a magyarázatát, hogy a két regényrész viszonyrendszere miféle, hogy a regényt vajon miért bontotta hangsúlyosan két részre Jókai, hiszen a szerkezet nem feltétlen látszik ezt indokolni. Pedig a két rész között markáns a különbség, a második részben számos nyílt szerzői kiszólás és kibeszélés, utalás történik az 1869-es időszakra és helyzetre. Az írás háttérkontextusa ráadásul magyarázatul szolgálhat sok olyan kérdésre, amelyre többen keresték már a választ.

Összeolvasva a szöveget a napi politikai történésekkel, a belső pártharcok menetével, egyrészt az időnkénti regényrészlet-kimaradások egybeesnek a Jókai energiáit és idejét felemésztő napi politikai eseményekkel, amelyek nem hagytak időt az írói munkára. Ha ugyanis a folyóiratbeli közlésrészeket megnézzük, látható, hogy a március 9–13-a közt zajló országgyűlési választások, majd (a később még tárgyalt) április 11-ei Erzsébet királynénál tett magánlátogatása és az azokat követő örvénylő eseményhullám megszakította a regényrészletek pontos rendjét: március közepétől június elejéig többször előfordult, hogy két közlés közt akár négy, öt, sőt hat nap kihagyás is történt, ami korábban sosem történt meg. Majd május 22-e után a következő részletre egészen június 2-áig kellett várni az olvasóknak. A publikálási dátumok szerint a má-

92 *A Hon* 6, 293. sz., reggeli kiadás (1868. dec. 21.): [1]. A Jókai-idézetet a *Pesti Napló* 1868. december 22-ei vezércikke is idézte, amely a Jókai-frakciót bírálja: „Az ellenzék abdikal”, *Pesti Napló* 19, 294. sz. (1868. dec. 22.): [1]. Ugyanezt a Jókai-idézetet pár év múlva Toldy István is hozza az *Öt év története* című kötetében. TOLDY István, *Öt év története: 1867–1872*, 2. kiad. (Budapest: Ráth Mór, 1891): 120.

sodik könyv éppen Jókai dicsőséges képviselői győzelme és az Erzsébet-látogatás utáni euforikus hangulatban kezdődött meg a folyóiratban, ez pedig legalábbis megengedi azt a feltételezést, hogy Jókainak ezek a fundamentális autobiografikus élményei jobban beszüremkedhettek írói alkotásába is.

A politikai eseményviharban, a pártbéli helyzetét megerősítő és a népszerűségét a politika terén is magasba ívelő politikusi győztes élmény, azaz az országgyűlési képviselői hely lehetetlennek látszó elnyerése és ennek hatása Jókai politikai nézetváltozására némiképp átformálja, finomhangolja a párhuzamosan készülő regénycselekményt is. Megfigyelhető, hogy az új rész megindításával a regény második felében feltorlódnak azok az elemek, amelyek átérthetőek a regényírás idejének történéseire is. A bonyolult és szerteágazó politikai helyzet és Jókai 1869-es politikummal átítatott éve, szerfelett intenzív *politikusi*, közéleti mozgásának lenyomata több szempontból nyomot hagyott az *író* időben ekkor születő művén. Továbbra sem a referenciális megfelelésekre gondolok, hanem más értelmezési keretbe is helyező *lenyomatra*.

A példák igen változatosak. Vannak egészen egyszerű és külsődleges regénybeli szimultaneitások, melyek – ha akarom, legalább távolról – a regényalkotás idejének egyes autobiografikus eseményével párhuzamba hozhatók, mint például a regényírás alatt lezajló és a korabeli sajtóban bulvárhírként szárnyaló párbaj, amelyet Jókai Pulszky Ferencsel vívott,⁹³ és amelyet később volt, aki a regénybeli Baradlay–Palvicz-párbaj mintájaként állított be.⁹⁴ Vagy olyan látszólagos megfeleltethetőségek, melyek a napi közéleti kontextusban játszódnak, mint például a forradalmi hangulat és az 1867 utáni utcai harcok ábrázolásának külsődleges paralelizmusa. Ezek egyébként az 1867-től évekre állandósultak, és az 1869. tavaszi országgyűlési választás kormányoldali visszaéléseinek nyomán a kiegyezés- és kormánypártellenes tömegmozgalmak és utcai harcok még inkább megsűrűsödtek. Van, ahol a párhuzamosidő-olvasat teljesen egyértelmű, mint az *Egy magános lovag* című fejezetben, ahol a kor problématerképére felkerül a gőzerővel meginduló polgárosodás is, miként a „derült arcú Pestről” emlékezve a reminiscenciák többször ütköznek össze a szerzőnek a polgárosulás útjára lépő, 1869-es Pest-Buda felvételeivel:

Pest olyan derült arcú város különben. [...] Olyan „otthon”-nak szánt város az egész. Húsz év előtti arcáról beszélek. Még akkor nem volt körülé az a száz fekete kémény, mely most mindennap fekete korommal írja fel az égre a földi prózának diadalait; eszében sem élt a múzeum körüli city; a széles Duna-parton hosszan egy, csupa egyenlő, kételemes házakból támadt épületsor mosolygott. [...] egy kanyargó palliádsor az újépületi laktanyától a lánchídfoig, melyet a császári hadvezér húzatott a városon keresztül.

93 Pulszkyt Csernátony Lajos, *A Hon* éles nyelvű publicistája sértette vérgigéig, mikor 1868 decemberének végén politikai véleményét csúnyán személyeskedve és maró gúnnyal megfogalmazva támadta meg politikai ellenfelét, Pulszky Ferencet. A bántó cikk miatt – mivel Csernátony nem volt párbajképes – 1869. január 7-én a Margit-szigeten főszerkesztője, Jókai Mór kényszerült párbajozni Pulszkyval. A párbajban egyikük sem sebesült meg, Pulszky pisztolya többször csütörtököt mondott, Jókai pedig ezután a levegőbe lőtt. Az esetet a legélvezetesebben elmesélte: MIKSZÁTH, *Jókai...*, 2:71–72.

94 MOLNÁR József, „Jókai kontra Pulszky”, *Budapest* 21, 4. sz. (1983): 45.

[...] A lánchídfőnél tágas udvarrá alakul a palánk, mely a mostani Lloyd (akkor nemzeti kaszinó) épületéig terjed. Ez udvarral összekötve, ott, hol a koronázási halom áll most, emelekedik egy tuskóvár, négyszögű nyílásokkal.⁹⁵

Mégis, sokkal inkább olyan párhuzamosságokra gondolok – itt csak párat említek meg –, mint amikor a regény második részének az *Egy nemzeti hadsereg* című fejezetet követő *A szalmakomisszárius* című részletében Tallérossy Zebulon azon örlődik, hogy a magyar kormány alkormánybiztosi hivatalát vagy a Rideghvárytól közvetített bécsi főkormánybiztosi hivatalt válassza-e. „Mármost mit cselekegyem? Melyiket elfogadjam? Pesti kormánytul vagy bécsi kormánytul?”⁹⁶ – kérdezi például önmagától Tallérossy. Egy ilyen politikai üzenetű megszólalás egyidejűleg lendíti tovább vagy színesíti a regény cselekményét, és jelzi a Baradlay Ödön, illetve a konzervatív, az osztrákokhoz törleszkedő Rideghváry által felajánlott választási lehetőséget, mint ahogy egyben kiszól a regényből, és beindítja a válaszkérés mókuskerekét is a megírás turbulens politikai helyzetére vonatkoztatott legfontosabb kérdésre: lehet-e kettős politikai hatalmat szolgálni? Összeegyeztethető-e a két birodalomfél politikai akarata? A magyar, illetve az osztrák érdekvizonyok és politikai célok képviselése az előbbre való? Hazaárulás-e a nemzeti célok feladása, de legalábbis a kiegyensúlyozás, a megegyezés keresése? – és sorolhatnánk tovább. Ugyanígy: a hazaárulásról, a nemzeti célok el- és feladásáról szóló *Ephialtes* című fejezet számos szöveghelye értelmezhető a politikus Jókainak az 1869-es pártpolitikai választások fölötti emésztő tépelődéseként is.

Vagy *A fejtörők napján* című fejezetben Haynau, „a teljhatalmú kormányzó” önkényes és kiszámíthatatlan bírói eljárása néz szembe és kerül párbeszédbe a pontosan az illető regényrész megírásának idején, 1869. május 29-én Horváth Boldizsár által beadott és 1869. július 15-én kihirdetett, máig az egyik legfontosabb törvénycikkünkre vonatkozó utalással, mely a bírói hatalom elfogulatlan és pártosság nélküli gyakorlásáról szólt. Az 1869. évi IV. törvénycikk a hatalmi ágak szétválasztását deklarálta és kimondta: „Az igazságszolgáltatás a közigazgatástól elkülönítettik. Sem a közigazgatási, sem a bírói hatóságok egymás hatáskörébe nem avatkozhatnak”, valamint szabályozta a bírák alkalmazási feltételeit, és megkívánta a bírói függetlenséget, melynek garanciája volt, hogy „A bíró a törvények, a törvény alapján keletkezett s kihirdetett rendeletek s a törvényerejű szokás szerint tartozik eljárni és ítélni”, és egyben megtiltotta a bírák politikai tevékenységét.⁹⁷

A politikai megtorlásról szóló fejezetekben egyébként is kitüntetett szerepet kap és visszatérően megjelenik a bosszúmotívum. Ez nem pusztán a regény cselekménystruktúráló erejeként kezd működni, de az 1869-es idődimenzióban felkavarja az 1849 késő nyara óta a magyarok pulzáló sebeként lüktető retorzió és megtorlás kérdéskörét is. Jókai a regényben nem kegyelmez a bosszújukat kiteljesítő szereplőknek (Alfon-

95 JÓKAI/SZEKERES, 2:134–135.

96 Uo., 2:15.

97 „1869. évi IV. törvénycikk a bírói hatalom gyakorlásáról”, *Ezer év törvényei*, <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86900004.TV>.

sine, Rideghváry), miközben a bármilyen okból a bosszújukról *lemondók és kiegyezők* regénytörténete (Baradlayné, Edit, Richárd) a felek közti kiegyenlítőds és a bosszúál-lásról való lemondás szükségessége és az ellenfelek valamiféle megbékélése felé terelik az olvasatot. Jókai ezt egészen odáig feszíti, hogy Haynaunak a Richárd életét megmen-tő bosszúját a lehetlenség irányába ferdíti el.

Ráadásul, ha ebben a narratívában szólaltatjuk meg a regényt, akkor másik oldalról közelítve is a sokat kifogásolt szerkesztési „hibához” kanyarodhatunk vissza. Ahhoz, hogy a regénynek nincs meghatározott főszereplője, illetve hogy a „főszereplők” jelle-me nem elég kidolgozott és specifikus. Az előbbieken már említett magyarázat mellé felzárkózik és azt megerősíti, hogy a regény második részében a (fő)szereplők, azaz a fi-úk és az anya kalandregénybe illő epizódjai elkopnak (s ilyenformán elszíntelenednek) – kivéve talán az azonos célért harcoló két fivér budai testvérpárbaját. A szereplőknek nem a személye, az egyéniesített magatartása, véleménye és tette áll már a regény kö-zéppontjában, hanem sokkal inkább a szabadságharc utáni két évtizedbe megőrizve át-mentett és immár az átöröklött és kiegyezéskori korproblémává váló ügyek és üzenet-ek. A fontosabb szereplők mindinkább ezek képviselőiként jelennek meg, és a regény szórakoztató és kalandosított funkcióját hátrébb tolva a nemzeti-politikai attitűdű cso-portosulások tagjaként vagy egy ideologikus probléma üzenetközvetítőiként, megjele-nítőiként lépnek elő.

Ödönnek a vármegyei és közigazgatási ügyeket, míg Richárdnak a nemzeti hadse-reg gondolatát kell megőrizni egy majdani valamikori jövőben elkövetkező újjáépítke-zési lehetőségig, hogy továbbvihessék 1848/1849-ből az 1867-ben és utána, 1869-ben, a kiegyezési összesimíthatóságig megőrizhető prioritásokat, ahogy Jenő búcsúlevelében megfogalmazza: „Ti csendesen fel fogjátok építeni a romokat, amik most a mi fejjünkre szakadtak. A hajó kormányja ismét kezetekbe fog kerülni, elébb vagy utóbb.”⁹⁸ Ebben az értelmezési keretben Jenő önfeladása és az életről való lemondása is magyarázható, hi-szen a regény második felének üzenete szerint csak a lemondásokkal élők, a lemondá-sukkal fizetők építhetik fel a jelen, a kiegyezés Magyarországot. Miközben Rideghváry vagy Alfonsine képtelen a megbocsátó kiegyenlítődsre, a bosszúról való lemondásra, és így a jussuk a halál vagy a nyomorúság, addig Jenő, aki valójában a haza közfelada-taiból nem tudott részt vállalni, ám végső tetteivel megóvja nemcsak bátyját, de az ál-tala képviselt nemzeti feladatot is, az életről való lemondással, önmaga feláldozásával tud legitimációt szerezni a haza jövőjének. Így a mesebeli legkisebb fiú, aki saját identi-tásában, önazonosan nem talált olyan feladatot 1848/1849-ben, amely a haza újjáépíté-sét szolgálta volna egy történelmi trauma után, önmagáról, az életről való lemondás-sal, áttételesen, bátyja életének és feladatvállalásának megmentésével tudta megfizetni a kiegyezéssel Magyarország törvényesítését.

98 JÓKAI/SZEKERES, 2:250.

Ahhoz azonban, hogy a regényszöveg mennyire átitatódott politikai tartalmakkal, és Jókai politikai szerepe és működése mennyire kikerülhetetlen lehet *A kőszívű ember fia* értelmezésekor, kétségkívül nagyon kell ismerni a regényírás idejének politikai hátterét. Az irodalmi művek értelmezési kerete azonban időszakonként annyira telített volt félelemmel, hogy a leegyszerűsített referencialitás bélyegét sütik rá, hogy az értelmezés még a nagyon nyilvánvaló politikai-történeti tárgyú vagy irányultságú alkotások esetében sem tekintett a művek mögé, és kikapcsolta azok vizsgálatát. Ráadásul a 19. század utolsó harmada mostoha kutatási területnek számított. Az elmúlt egy-két évtizedben ebben a tekintetben is nagy változás történt, de nagyrészt még mindig keveset tudunk arról, hogy az 1849 utáni abszolutista évtizedek után a kiegyezés elfogadása és elfogadtatása korántsem volt zökkenőmentes és egyértelmű a magyarországi lakosság körében. A „rendszer váltás” érzelmileg is megterhelő légkörében a Habsburgokkal való megbékélés a közéletben is erős turbulenciákat és zavart okozott, hiszen a kiegyezéshez vezető hosszú politikai út egyeztetéseiről, előkészítéséről, a hatalmi pozíciók körüli pártharcokról, titkos politikai egyezkedésekről és paktumokról a közvélemény és a nyilvánosság alig-alig tudott, és még kevesebb magyarázatot kapott, a felálló magyar közigazgatás és beinduló politikai-parlamentari rendszer kiépítése, a meglóduló törvénykezési és kodifikációs folyamatok, a közjogi kérdések felmerülő lehetőségei sürű, bonyolult és nehezen átlátható helyzeteket állítottak elő.

A kiegyezés környéki idők valóban jelentékeny zavargásokat és komoly pártharcokat hoztak. Az 1860-as évek elejétől formálódni kezdett a politikai közélet. 1860 októberében a főként magyar arisztokratákból álló konzervatívok kerültek hatalmi helyzetbe, akik az 1847-es állapotokat tekintették volna az ország közjogi alapjának, azaz az 1848-as törvényeket és tanulságait is mellőzték volna. 1861-ben választásokat tartottak, ám az összes többi politikai csoportosulás ellenállásával végül még ebben az esztendőben feloszlott az országgyűlés. A konzervatívok következetes visszaszorításával a Deák vezette politikai csoportosulás vette kezébe „a kiegyenlítés ügyét”, pártok alakultak, pártprogramok születtek, érdekegyezségek formálódtak és bomlottak fel.⁹⁹

Az ellenzékbe szorult politikai erő, a Határozati Párt vezetőjének, Teleki László grófnak öngyilkossága után, 1861. május 8-tól a helyét unokaöccse, Tisza Kálmán vette át, míg 1865-ben a párt kisebb-nagyobb csoportátrendeződésekkel, egyezségekkel, fúziókkal és szakadásokkal – a parlamenti elhelyezkedésükre utalva – új néven, Bal-közép Pártként¹⁰⁰ kelt új életre. A több frakcióra osztott párt ekkor még egyértelműen

99 A Deák-csoport politikai oldalának nézőpontjából – nemegyszer nem is titkolt politikai elfogultsággal – Toldy István foglalta össze a rendkívül szerteágazó történéseket, részletesen ír a kiegyezés előzményeiről, aztán a választási harcokról, a baloldali széthúzásáról, majd összekapaszkodásáról, illetve a királykoronázást követő országgyűlési vitákról és harcokról is. TOLDY, Öt év..., az 1869-es évről: 88–151.

100 A párt 1865. október 2-án alakult meg, „főleg a korábbi közép-nemesek és értelmiségiek részvételével. A Deák-párti kiegyezési koncepciónál több gazdasági és politikai engedményt remélt. Programot csak a koronázás után, 1867. június 26-án hirdettek. Az új helyzetet törvényesnek tekintették, de hangoztatták, hogy az országnak szabadnak és függetlennek kell lennie. [...] óvatosan bírálták a közös és közös

Magyarország függetlensége mellett állt ki, de egyelőre évekre ellenzékbe szorult, a kormányon 1869 után is a Deák-párt maradt, bár a gazdasági és politikai válságjelenségek egymást érték, a pártviszonyok terén is állandósultak a felforrósodott indulatok.

A történeti források szerint Jókai már az 1860-as évek elejétől ott van a Határozati Párt környékén, 1861-ben a párt képviselője is lett. Majd 1862. március 12-től a párt irányvonalát képviselő orgánumot, a *Magyar Újságot* szerkeszti, amely az év őszétől rendszeresen hozta Tisza Kálmán írásait. Egy későbbi, *Az én fecskéfészkem* című, zárba ejtő műfaji besorolású, de mindenképp autobiografikus írásában Jókai a svábhelyi nyaralójukra emlékezve felelevenítette, hogy „Itt tanakodtunk a haza sorsán olyan férfiakkal, mint Tisza Kálmán, Almácssy Pál, Nyáry, Keglevich Béla, Beniczky Lajos, Ivánka Imre; míg egyszer a tanakodásnak az eredménye tetté lett: megalapítottuk *A HON* lapunkat.”¹⁰¹ Tehát 1862 nyaratól, 1863 elejétől Jókai bizonyíthatóan igen szoros kapcsolatot tartott a Határozati Párt vezetőségével, és az 1865 végére tolódott országgyűléstől a kiegyezés felé haladva politikai aktivitása egyre erősödött.

Az 1860-as évekbeli ellenzéki párt (és benne Jókai) politikai működését M. Kondor Valéria – az 1875-ös Tisza-párti hatalomátvétel előzményeként – illesztette be a Határozati Párt többségéből Balközép Párttá alakult politikai csoportosulásban zajló mozgások sorába, de a Tisza Kálmánnal szembeni, majd melletti politikai állásfoglalásának hullámzó direktívái és azok elemzése mindinkább a megírás idejének lenyomatát is magán viselő irányzatos magyarázatokra szűkült.¹⁰²

Azán Harsányi Zoltán *A köszívű ember fiai* előtt megjelenő *Szerelem bolondjai* kritikai kiadásának jegyzetapparátusában foglalta össze Jókai politikai tevékenységét a kiegyezés előtti és utáni években,¹⁰³ majd a közelmúltban Kozári Monika Tisza Kálmán-monográfiájában nemcsak a kiegyezés utáni politikai helyzetet mutatta be, de Tisza Kálmán mellett valódi párhuzamos politikai pályarajzot állított Jókainak is. Kozá-

érdekű ügyeket. Konkrétan ez határozottan csak az ország területi egységéért, a megyék autonómiájáért, a politikai és emberi szabadságjogok megvédésének fontosságáért, az ipar és a kereskedelem fejlesztéséért szálltak síkra.” PÖLÖSKEI Ferenc, *A Szabadelvű Párt fényei és árnyai: 1875–1906* (Budapest: Éghajlat Könyvkiadó, 2010), 129.

101 JÓKAI Mór, „Az én fecskéfészkem”, in JÓKAI Mór, *Megtörtént regék: Beszélyek*, Jókai Mór összes művei: Nemzeti kiadás 61, 262–265 (Budapest: Révai Kiadó, 1897), 264. A lap 1863. január 1-jén indult. Pók Attila részletesen bemutatta Jókai újságírói-szerkesztői tevékenységét *A Honnál*: Pók Attila, „A hatvanas évek sajtója: *A Hon* (1863–1867)”, in *A magyar sajtó története II/1, 1848–1867*, főszerk. SZABOLCSI Miklós, 639–649 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985); Pók Attila, „Jókai hírlapjai és a Balközép”, in *A magyar sajtó története II/2, 1867–1892*, főszerk. SZABOLCSI Miklós, 92–105 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985).

102 Az 1860-as évtized politikai helyzetére és a Balközép Párt működésére vonatkozóan lásd: M. KONDROR Viktória, *Az 1875-ös pártfúzió*, Értekezések a történettudományok köréből, új sorozat, 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959), elsősorban 5–58; M. KONDROR Viktória, „Megjegyzések Jókai Mór politikai szerepéhez a kiegyezést követő években”, *Történelmi Szemle* 1, 1–2. sz. (1958): 125–135; PÖLÖSKEI, *A Szabadelvű Párt... A kiegyezés előkészítésének, megkötésének és a dualista konszolidáció idejének esemény- és politikatörténeti összefoglalását* lásd: CSORBA László, „VIII. Az önkényuralom kora (1849–1867)”, „X. A dualizmus rendszerének kiépülése és konszolidált időszaka (1867–1890)”, in *Magyarország története a 19. században*, szerk. GERGELY András, 279–326, 360–384 (Budapest: Osiris Kiadó, 2005).

103 JÓKAI Mór, *Szerelem bolondjai* (1869), szerk. HARSÁNYI Zoltán, Jókai Mór összes művei: Regények 17 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963).

ri különös figyelemmel kísérte végig a párt két szárnyának vitáit, sajtópolémiaikat,¹⁰⁴ részletesen elemezte Jókai és Tisza viszonyát, valamint a köztük feszülő komoly ellentéteket 1868-ban és 1869-ben, és a Tisza- és a Jókai-csoport mind erősebb széthúzását. Látjuk Jókai ellenállását, és látjuk majd radikalizálódásának gyors erővesztését is, benne kitüntetetten Jókai „tömörülésének” és „tévelygéseinek” lépéseit, majd Jókai folyamatos hátrálását a nemzeti autonómia gondolatától, és közeledését a kiegyezés elfogadása felé. Kozári tüzetesen, hónapról hónapra mutatta be Jókai politikai működését és politikai véleményének változását 1868 elejétől 1869 végéig, így *A Kőszívű ember fiai* írása és megjelenésének ideje alatti időszakot, majd az 1869-es országgyűlési választások utáni beigazodását Tisza Kálmán mögé, helytalálását a Balközép Pártban, amely folyamatosan közeledett a hatalom elnyerése felé, 1875-ben pedig már korábbi elvei teljes feladását kínálta cserébe az ország vezetéséért.¹⁰⁵

A történeti összefoglalásokból egyértelműen kirajzolódik, hogy Jókai 1867 és 1869 között nem pusztán a Balközép Párt egyik tagja és a párt egyik politikai újságjának szerkesztője, de a két részre szakadó párt szélsőbal felé húzódó csoportjának vezetője és ideológusa. Működése pártszakadáshoz vezetett, de jelentős szerepe volt abban is, hogy végül a pártszakadás utáni visszarendeződés megtörténhessen. Jókai ugyanis már jó ideje azon munkálkodott, hogy a pártot visszaterelje a korábbi, radikálisabb, a nemzeti autonómiát erőteljesebben képviselő céljai felé, így az ekkor legaktívabb politikai korszakát élő Jókai párttagként, erőteljes fellépéssel, szervezkedéssel és nagy figyelmet keltő politikai újságírói munkával képviselte a nemzeti autonómia ügyét.¹⁰⁶

Jókaiék az író vezetésével a szélsőbal felé húzódva folyamatos sajtópolémiaikban támadták a Tisza-csoport működését és politikai céljaik felpuhítását, hiszen Jókai „attól tartott, hogy Tiszáék hajlandók lesznek a kiegyezést teljesen elfogadni, és esetleg nemcsak a delegációk elleni, de a nemzeti függetlenségért folyó harcot is beszüntetik”.¹⁰⁷ *A Hon* 1868. január 21-ei nyílt levelében például azt írta, hogy amennyiben az ellenzék győzne a választásokon, Tiszának az uralkodót azzal kellene felkeresnie, hogy

104 A cikkek hangvétele nemegyszer hasonlított a leggyilkosabb hitviták hangneméhez. Vesd össze ugyanabból az időből például a hithű Deák-párti Toldy István jezsuitaellenes röpiratainak hangjával. Erről AJKAY Alinka, „»Ki a jezsuitákkal!«: Háromszáz éves hazugságok”, in *Útmutató: Tanulmányok Pázmány Péter „Kalauz”-áról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 14, 209–216 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016).

105 Az 1867–1869 közötti időszakról elsősorban: KOZÁRI, *Tisza Kálmán*, 138, 152–195.

106 Mikszáth évtizedekkel később Jókai politikai szerepét más fénytörésben mutatja be, de nyilvánvaló, hogy véleményére rávetül Jókai későbbi politikai működése, valamint jócskán elfogult értelmezése magyarázható azzal is, hogy csak 1879-től volt személyes kapcsolatban az íróval, ebben az időben csak az újsághírekből volt rálátása Jókai politikai tevékenységére: „Jókai csak addig volt jó redaktor és öntudatos politikus, míg az általános kívánságokat kellett hangoztatni s az erőszakot szebbnél-szebb frázisokkal pártolni, szóval ameddig semmi se történt, de most, hogy történni kezd valami, gyakorta elhibázza, kit segítsen és mit pártoljon. Az úgynevezett »úri huncutsághoz«, ahogy a nagy politikát hívja a magyar nép, még jámbor kezdőnek mutatkozik.” MIKSZÁTH, *Jókai...*, 2:62.

107 KOZÁRI, *Tisza Kálmán*, 159, 166.

az ellenzék hivatott vezére, ha a trón előtt ily missióval állna, így fogna szólani: „Uram király, még van Magyarországon egy eszme, a miért az utolsó férfiak is tette mezdul; a melyért a szegény filléreit, a gazdag mindenét fölládozni képes; a melyben az ország minden népe, felekezete, pártja egyetért, a mely ezer év óta megvolt és örökké újra támad, mely kiállja a világtörténet minden megpróbáltatását, mely megtartja azokat, akik őt megtartják. – S ez eszme: Magyarország szabad, önálló állami létje. Ez eszmének örök symboluma a magyar korona, s azt Te viseled. Hogy ez eszmében győzni fogunk, hogy ez ígéretemet Magyarország népe beváltandja, az nekem hitem, és »e hitre« fölteszem a fejemet. – Hanem hogy én egyszerre, és mind kétfelé jóhiszeműleg, egy önálló Magyarországot »is« meg egy egységes osztrák birodalmat »is« tudjak helyreállítani, fentartani és lehetővé tenni, ehez nincs se hitem, se akaratom, s ezért egy név kevés, de nevemet sem kockáztathatom.”¹⁰⁸

1868 tavaszáig Tisza ügyes kötéláncsal, a kiegyezés tényét elfogadva, már mindinkább a hatalom felé kezdte kövezni az előtte és a pártja előtt álló utat – igaz, ekkor még sem az uralkodó nem szavazott neki bizalmat, sem a prognosztizálható választási eredmények nem mutatták a párt többségét. Az 1868-as tavaszi népmozgalmak és a kiegyezést támadó tüntetések hatására Jókai 1868 márciusában a tisztázás és az egymás, valamint a pártársak közti *kiegyenlítés* elérésére újra éles hangú „nyílt levéllel fordult Tisza Kálmánhoz. A több mint kéthasábos, hosszú levél lényege, hogy a balközép minden tagja akarja az újraegyesülést, azonban ha Tisza ezt a júniusi program alapján tervezi, akkor Jókai már most jelzi »a befejezett és orvosolhatatlan szakadást az ellenzéki balközépben.«”¹⁰⁹

Ezt azonban végül sikerült elkerülni, Tisza ugyanis elhatározta, hogy nem hagyja szétesni a pártját. Levélben kereste meg ő is Jókait, kérve, fontolja meg az érveit. Leginkább azonban a párt széthullásának félelme és a közelgő országgyűlési választások miatt 1868 áprilisában – többek közt Jókai frakciójának kényszerítésére – elfogadott új pártprogram, az úgynevezett bihari pontok, azaz a független Magyarország pártprogramjának megfogalmazása csendesítette le az ellentéteket, bár Jókaiék csoportja továbbra is tartott attól, hogy „Tiszáék nem akarnak-e elveiket feladva koalícióra lépni, esetleg fuzionálni a Deák-párttal, annak érdekében, hogy kormányra kerülhessenek.”¹¹⁰

A bizalmatlanság a párt két csoportosulása közt kölcsönös volt. Az 1868. április 1-jei pártgyűlésen Jókai és csoportja a Tisza Kálmán és Ghyczy Kálmán vezette másik frakciót – legalábbis egy időre – rászorította az ország függetlenségi igényét megerősítő bihari pontok¹¹¹

108 JÓKAI Mór, „Az ellenzék kormányképessége: Válasz Tisza Kálmán és Nikolics Sándor barátainak”, *A Hon* 6, 16. sz. (1868. jan. 21.): [1].

109 JÓKAI Mór, „Nyílt levél Tisza Kálmánhoz”, *A Hon* 6, 68. sz. (1868. márc. 21.): [1]. Az idézet: KOZÁRI, *Tisza Kálmán*, 170.

110 KOZÁRI, *Tisza Kálmán*, 174.

111 A „bihari pontok” teljes szövegét, mely a két frakció lapjában, *A Honban* és a *Hazánkban* egyszerre jelent meg 1868. április 2-án, idézi M. KONDOR, *Az 1875-ös pártfűzió*, 35–36. A pártprogramban szabad és független országot követeltek, azt kívánták, hogy alkotmányos eszközzel „mindazon törvények, melyek hazánk említett függetlenségével ellentétben állanak, megszüntetessenek; megszüntessék ennek folytán a delegáció intézménye és a közös minisztérium”. Követelték viszont, hogy „létesítsék [...] A magyar hadsereg, Pénz és kereskedelmi ügyeink függetlensége, S hazánk törvényes függetlenségének diplomáciai elismertetése”. *Uo.*, 35.

kiadására, mellyel a két szárny újra egyesült.¹¹² Tisza viszont attól félt, hogy Jókai csoportja a szélballal fuzionálhat, ami súlyos csapásként érte volna a pártot, és a remélt hatalomhoz jutást késleltette vagy akadályozta volna. A két csoport közti bizalom ingatag alapokon állt ekkoriban, tehát a konszenzus és a kiegyenlítődés keresése a kiegyezés létéről és elfogadható formájáról, az összehajlítható álláspontokról való gondolkodás és együttműködés megkezdése az 1868-as márciusi pártértekezleten – közeledve az 1869-es országgyűlési választások felé – mindkét csoport létérdekévé vált.

A politikai munka csábítása, azon túl, hogy időben is elvonta Jókait a szépirói tevékenységtől, gondolkodásában és pályájának stratégiájában is elsőbbséget élvezett ekkor. Ezt egyébként Gyulai Pál is epésen észrevételezte a *Jókai legújabb művei* című írásában: „Mióta Jókai mint szónok és hírlapíró élénkebb részt vesz a politikai küzdelmekben, kissé alább hagyni látszott szépirodalmi tevékenységével.”¹¹³ Jókai egyébként maga is úgy fogalmazott egy testvérének, Jókay Károlynak az 1869-es választási küzdelmek kapcsán írt levelében, hogy „nekem ez élet pályám”,¹¹⁴ miközben a választásokkal járó, várható tetemes költségek miatt megpróbálta lebeszélni őt, hogy képviselőként kövesse példáját. A három évvel későbbi kampány¹¹⁵ során pedig azt írta egy német nyelvű, Kertbeny Károlynak írt levelében: „Én most a Vezúv kráterében állok, vezetem az ellenzék választásait az egész országban, engem érnek az összes ütések, amelyeket pártomnak szántak [...]. Most nincs érzékem a költészethez, a csata forgatagában állok és darabokra tépek”.¹¹⁶ Ezt az alapérzést sok évvel 1869 után, visszatekintve is, *A tenger-szemű hölgy* című regény (1900) *A gyónás* című fejezetében elevenítette fel:

Hát bizony végesvégül csak meg kell gyónnom, hogy volt énnekem egy szeretőm, aki miatt hűtelen voltam nemcsak a feleségemhez, de még a műzsámhoz is, aki körülhálózott a pókfonaival, s a szívem vérét kiszívta; aki lefoglalta magának a legjobb gondolataimat; akinek utánaszaladgáltam az ország egyik szélétől a másikig, s igavonó rab-szolgája voltam. Gyakran a fél vagyonomat elvesztegettem rá, s vakon rohantam a bajba érte. Túrtem miatta szidalmat, átkozódást, gyalázatot. Kockáztattam érette az életemet, szabadságomat. [...] Verje meg a ragya! Úgy híják, hogy „Politika”.

Volt egy esztendő, amikor különösen az örülésig bele voltam bolondulva. Mindent megtettem a kedvéért, amit csak kívánt. Összeveszített egy igen jó barátommal, aki jobb kezem volt a hírlapomnál. Egy másik jó barátommal pisztolypárbajt vívatott velem,¹¹⁷

112 Az 1867. év végétől az 1868-as viharos tavaszi eseményekig: uo., 28–36 (*A balközép párttá alakulása* című fejezet); KOZÁRI, *Tisza Kálmán*, 128–140, 152–178; KOZÁRI Monika, „A Balközép Párt válsága 1867–1868-ban: *A Hon* és a *Hazánk* sajtóvitája, valamint Tisza Kálmánnak Ghyczy Kálmánhoz írt levelei alapján”, *Századok* 131 (1997): 723–760.

113 GYULAI, „Jókai legújabb művei”, 498.

114 Jókai Mór levele Jókay Károlynak, 1869. febr. 24., in JÓKAI Mór, *Levelezése: 1860–1875*, szerk. OLTVÁNYI Ambrus, Jókai Mór összes művei: *Levelezés* 2, 206–207 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 206.

115 Ekkoriban az országgyűlési választásokat még háromévente tartották.

116 Jókai Mór levele Kertbeny Károlynak, 1872. jún. 2., in JÓKAI, *Levelezése*, 2:414–416. A levél magyar fordítását a jegyzetek közlik (uo., 850–851), az idézet: uo., 850.

117 Jókai hivatkozásai: az első utalás Csernátóy Lajosra vonatkozik, aki Jókai lapja, *A Hon* munkatársaként képviselte a balközép ellenzék véleményét. Mikszáth azt írta róla: „A Honra csakhamar Cser-

aki sohasem vétett nekem, s én sem vétettem neki soha, mindig becsültük egymást. „Politika” így kívánta, s nekünk lövöldöznünk kellett egymásra. Aztán nekiingerelt egy harmadik jó barátomnak, aki igen derék ember volt és magyar miniszter, hogy buktassam meg a választásnál. És én azt a derék embert megbuktattam, akit tiszteltem, szerettem, becsültem. Így kívánta „Politika”.¹¹⁸

Jókai módszeres puhítását Tisza 1869 januárjában (azaz *A kőszívű ember fiai* folyóirat-közlésének kezdetekor), a közelgő választások felé közeledve indította el, még mindig gyanakodva, tartva a Jókai-frakciónak a szélbalhoz való közeledésétől vagy a velük való összefogástól. Tisza 1869. január 23-án Geszten kelt levelében emlékeztette Jókait, hogy

Nézetem ma is az, hogy ily fuzio nem is lehetséges, nekünk nincs okunk programmunkon változtatni, ki azt helyesnek tartja csatlakozzék hozzánk, szivesen látjuk, ki nem tartja annak maradjon saját hite mellett, de se mást se magunkat ne ámitsuk s különösen mi ne hagyjuk rászedni magunkat. [...] szükséges lenne most a választási mozgalmas időkből közölni őszintén egymással időről időre nézeteinket, hogy sem egyikünk, sem másikunk nem ismerve a másik nézeteit olyat ne tegyünk mi árthatna ügyünknek s az oly szükséges compact együtt tartásnak.¹¹⁹

1869 folyamán – *A kőszívű ember fiai* részekbeni írásával és közlésével párhuzamosan – Jókai győzködése még hónapokon át tartott, Tisza folyamatosan kereste, írásban és szóban agítálta, és igyekezett megnyerni őt a kiegyezés hívének, hiszen

fontos személy volt a Balközép Pártban, amint az nyilvánvaló Tisza törekvéséből is, hogy a maga politikájára ráhangolja. Könyvei és 48-as múltja miatt rendkívül népszerű ember volt az országban, akinek szavára sokan adtak. [...] Félő volt, hogy szélbalbos nézetei sok követőt vonzanak, és ez különösen a választások előtt veszélyes perspektívát vetített Tisza elé. A párt egységét ilyen sorsdöntő időkből nem lehetett veszélyeztetni

– fogalmazott Kozári.¹²⁰

nátony üti rá a maga erős egyénisége bélyegét, amit előre lehetett volna látni, mert Csernátony erős akaratú ember volt, tele férfias tulajdonokkal. Erősen tudott szeretni és gyűlölni. Cikkeiben egész lelke vibrált. Tintatartójában epe feketéllett, nem tinta. Tolla hegye gyilok volt. Érdemes ezt az embert jól megnézni, kinek szeméből a monoklin át zöld lángok látszanak kicsapni, ha ellenfeleiről beszél. Érdekes látvány az ő életének folyamatja. Hogy forrt ki ifjúkori romlottság kétségtelen tünetei után a legnemesebb acéllá a jelleme olyan pályán, ahol a jellemek inkább megromlani szoktak.” ΜΙΚΣΑΤΗ, *Jókai...*, 2:70–71. A második utalás a Csernátony–Pulszky-afféért eleveníti meg, melynek a Jókaiival vívott párbaj lett a vége. A harmadik utalás Gorove Istvánra vonatkozik, akit Jókai legyőzött az 1869. tavaszi országgyűlési választásokon. A választásról szó lesz a későbbiekben.

118 JÓKAI MÓR, *A tengerszemű hölgy* (1890), szerk. SZEKERES László, Jókai Mór összes művei: Regények 55 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972), 282–283.

119 TISZA KÁLMÁN levele Jókai Mórnak, 1869. jan. 23., in JÓKAI, *Levelezése*, 2:192–193, 192, 193.

120 KOZÁRI, *Tisza Kálmán*, 184.

Tiszának a tavasz eleji országgyűlési választásokra és a múlt év végéről 1869. április 22-re áttolódott országgyűlés idejére Jókait már majdnem sikerült teljesen megfőznie. Meggyőzésére és politikai fegyverletételére végül több esemény is rásegített. Az első az 1869 márciusában lezajlott országgyűlési választás volt, amely Jókai mámorító győzelmét hozta, és – ahogy az előzőekben idézett regényrészletben vallott róla – megízleltette vele a *győztes politikai szereplő* hatalmának erejét. Választási sikere ugyanis nem pusztán személyes győzelem, nem egy képviselői hely elnyerése volt, hanem a párt erősödésének és befolyásnövekedésének szimbóluma lett, ami országos figyelmet kapott. Jókait ugyanis az egyik legnehezebb körzetben indították, minimális győzelmi eséllyel, Gorove István kereskedelmi miniszter ellenében.

A példátlan választási hangulatról és Jókai győzelméről Mikszáth számolt be igen érzékletesen:

Az 1869-iki országgyűlésre az ország legnagyobb kerületének, a Terézvárosnak (a mai Teréz- és Erzsébetváros) ellenzéke egy nagyon népszerű embert keresett, akit a gógös Gorove István kereskedelmi miniszterrel szembe állítson. Senki sem volt erre alkalmasabb, mint Jókai, aki el is vállalta a jelöltséget s megindult az óriási kortes-háború, amelyhez fogható még nem volt se azelőtt, se azóta. [...] Egy hónapig fel volt kavarva az egész főváros. Népgyűlések, menetek, vonulások, verekedések egymást érték. A kereskedelem szinte szünetelt. Mindenki agitált, kapacitált s a fellobogózott utcák és házak tömkelegében nem volt egyébről szó, csak hogy ki hová szavaz. A lapok napról-napra hasábokat közöltek e mozgalomról. Úgyhogy lassan-lassan az egész választási kampány mérge erre a pontra gyűlt. [...] A kormány ádáz erővel vetette rá magát a most már sokat jelentő kerületre, kinyitván a pénzforrások zsilipjeit. [...] A kíváncsiság elfogta Bécsset is és a nagy lapoknak riporterei megérkeztek. Magát a királynét is óránként kellett értesíteni. [...] A választás a lövölde helyiségében volt, melynek környékét olyan sokaság borítja el, amilyen csak a Mátyás király választása idején ácsorgott a befagyott Duna jegén. [...] A Stáció utcai ház fenekestül fel volt fordítva, egész nap, egész éjjel jártak ki s be a galopinok, kortesek s mindenféle hírvivők. Lovas ember nyargalt be óránként, sőt félóránként az eredménnyel, mely méltán izgatottságban tartotta a családot. [...] Gorovének nyolc többsége volt tíz órakor. A csüggedés moraja hömpölygött végig a várakozásban kimerült álmos városon. De a Jókai párt nem lankadt. Jókai kortesei, [...] megfeszítették erejüket s még harminc és néhány embert hoztak össze. Az utolsó szavazókat már vállukon vitték végig a Király utcán a lövöldébe, a tömegek orkánszerű éljenzése mellett – s így lett megválasztva Jókai harminc többséggel. [...] A győzelem tehát megvolt és Jókai ezzel a győzelmével a politikai népszerűség tetőfokára hágott. A választást követően nem történhetett semmiféle városi vagy politikai esemény, amelynek élére Jókait meg ne hívták volna.¹²¹

121 Mikszáth leírása a választásról a Jókai-életrajzban: MIKSZÁTH, *Jókai...*, 2:75–77.

A győztes politikai szereplő sikerének részegítő érzéséről – ami egyben azt is magában hordozta, hogy mint országgyűlési képviselő a nemzet és a nép ügyeinek képviselője lett – maga Jókai is beszámolt:

[A politika] Micsoda parádéja volt, mikor a diadalszekéren vihetett magával! Elhittette velem, hogy most én vagyok a leghirhedettebb ember az országban! – Meg is fizettette a kegyeit! Micsoda „petit souper”-k! ötszáz emberre! Milyen korzók! Kétszáz hintóval. Hát még a toalettjei! Egyébbe sem akart öltözni, mint újon alapított hírlapokba, s bebútoroztatta magának velem a „Népkör”-t. – Cora Pearl nem ruinálta úgy az imádóit, mint az a vén kurtizán engem. Hanemhát akkor egészen bele voltam bolondulva. [...] A nagy diadalom után csak úgy záporlott hozzám a sok üdvözlő távirat, levél. Megbuktattam egy minisztert! Nagy triumfus az! Aki csak valaha ismerősöm volt valahonnan, mind meglátogatott e fényes siker után. Régi iskolatársaim ráemlékeztek, hogy valaha együtt bíróztunk a kollégium udvarán. Az autogrammjaim iránt feltámadt az élénk kereslet. – És én minderre büszke voltam.¹²²

Az az euforikus győzelmi érzés, amelybe Jókai „egészen bele volt bolondulva”, joggal magyarázható azzal, hogy hosszan várt elégtételül szolgálhatott a két évtizeddel korábbi fényes márciusi forradalmi napok hőségének, de azzal is, hogy a *politikus* Jókai jó érzékkel ismerte fel, hogy az új rendszerváltáskor mindig politikai, társadalmi, gazdasági átrendeződés zajlik, és aki ebben vezető szerepet kíván szerezni, annak muszáj részt vállalnia benne és helyet csinálnia magának. Az ő hármastalpas karrierjében a politikai tér uralása – ebben az életrésztében talán különösképpen – elengedhetetlennek számított, és ennek kiegyenlítő elérése láthatóan lemondással járt. Nem mellesleg Jókai, a népszerűséget elsődlegesnek tartó író és újságíró esetében a politikai előretér az újságírói és az írói siker prolóngálását és megsokszorozódását is segítette.

A korabeli újsághírek tömege erősíti meg, hogy Jókai megválasztása ténylegesen országos ügygé dagadt. Ábrányi Kornél,¹²³ Jókai másik kortársa utalt arra is, hogy a váratlan eredményre egy éppen a legjobbkor érkező mediális szenzáció is nagyban rásegített:

De a küzdelmet mégsem ez a körülmény döntötte el – vélte Ábrányi –, hanem egy sokkal hatalmasabb tényező, akinek szava éppen akkor hangzott el, amikor a kormányra

¹²² JÓKAI, *A tengerszemű...*, 283.

¹²³ Ábrányi úgy összegezte, hogy „hosszú pályafutása alatt Jókai sok mindent tett és beszélt, de az események csak egyetlenegyszer állították őt a politikai küzdelmek frontjába, amikor 1869-ben gigászi küzdelem után sikerült neki a baloldal számára meghódítani a Terézvárost. [...] Terézváros pedig egyik legélénkebb központja volt a főváros kereskedelmének. Itt volt az örökké élénk és mozgalmas Király utca, amelyről az volt az általános meggyőződés, hogy okvetlenül kormánypártinak kell lennie, mert hisz a kereskedelem már akkor is igen sok tekintetben kormánykegyekre volt utalva. [...] az érdeklődés nemsokára olyan méreteket öltött, mintha itt dőlné el nemcsak a kormány, de a Deák-párti uralom sorsa is. [...] És így került Jókai 1869-ben a politikai élet homlokterébe, mint egyik legnépszerűbb politikusa a baloldalnak, akinek népszerűsége egyszeriben messze túlhaladta a jobboldali politikuskokét és egyrangú lett a Tisza Kálmán és Ghyczy Kálmán népszerűségével.” Dr. ÁBRÁNYI Kornél, „Jókai a Terézvárosban”, *Világ* 4, 248. sz. (1913. okt. 19.): 9.

nézve a legkellemetlenebb volt. Ez a hatalmas tényező pedig maga Erzsébet királyaszszony volt, akinek érdeklődése Jókai, az író iránt épp a választási küzdelem napjaiban került nyilvánosságra. Erzsébet királyné ugyanis egy udvari estélyen alkalmat vett magának arra, hogy megszólítsa Jókait és gratuláljon neki legújabb regényéhez, „A szerelem bolondjai”-hoz, mely épp akkor jelent meg folytatásokban a „Hon” tárcarovatában. Jókai ekkor engedélyt kért, hogy majd ha a regény önálló kötetben jelenik meg, egy példányt belőle átnyújthasson.¹²⁴

Ábrányi ugyan kicsit csúszkál az időpontok között, hiszen a regényt 1868-ban közzölték, Erzsébet királyné valamikor 1868 végén jelezte Jókainak az érdeklődését, majd 1869 áprilisában, tehát a március 9-én kezdődő és 13-án befejeződő választások *után* fogadta Jókait, de kétségtelen, hogy Erzsébet királyné kegyéről a lapok 1868 végétől már előre is emlegetve a találkozót, hónapokon át, visszatérően cikkeztek.¹²⁵

Jókai tehát az immár kötetben megjelent *Szerelem bolondjainak* egy kifejezetten a királyné számára készített példányát egy levélbeni meghívás után¹²⁶ 1869. április 11-én személyesen vitte el és nyújtotta át Erzsébetnek egy „legendássá merevedett”¹²⁷ magánkihallgatáson a budai várpalotában.¹²⁸

124 Uo.

125 Messze nem a teljesség igényével, például: „A királyné könyve”, *Fővárosi Lapok* 6, 48. sz. (1869. febr. 28.): 191; „A királyné könyve”, *Nefeletts* 11, 10. sz. (1869. márc. 7.): 118; „(A királyné könyve)”, *Vasárnapi Ujság* 16, 10. sz. (1869. márc. 7.): 132; és így tovább.

126 „Gróf Andrássy Gyula miniszterelnök ur meghagyása folytán van szerencsém Tiszt. Uraságot értesíteni, hogy Királynő ő Felsege f. hó 11-én azaz a legközelebbi Vasárnap déli 12. órakor lesz kegyes önt fogadni. E végből szíveskedjék 1/2 12. óra táján báró Nopcsa főudvarmester úr lakásán – a kir. várakban – megjelenni.” Vértesy Sándor (miniszterelnökségi osztálytanácsos és miniszterelnöki titkár) levele Jókai Mórnak, Buda, 1869. ápr. 9., in JÓKAI, *Levelezése*, 2:245.

127 Idézi VÉR Eszter Virág, „...egy áldott emlékezetű királyné...»: Adalékok Jókai Mór mitikus Erzsébet-képének alakulásához”, *Aetas* 30, 1. sz. (2015): 59–86. A jelenetet Mikszáth is sorsfordító erejűnek mutatta be *A komáromi fiú, ki a világot hódította meg* című ponyvakiadványban. Erről lásd: CSÁSZTVAY Tünde, „A halottak nem kérdeznak vissza”, in *Kegyélet és irodalom: Kultusz történeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, 60–68 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1997).

128 A hír számos lapban megjelent. Például: „Újdonságok (Pest, ápril 9)”, *A Hon* 7, 81. sz., reggeli kiadás (1869. ápr. 10.): 2; *A Hon*, 7, 83. sz., reggeli kiadás (1869. ápr. 13.): 1; *Magyarország és a Nagyvilág* 5, 16. sz. (1869. ápr. 18.): 3. Utóbbi helyen: „Jókai Mór vasárnap délben nyújta át »A szerelem bolondjai« című regényét Királyné Ő Felsegének, ki azt a belső termekben fogadta el. »Felsegének királyné asszonyom –, mondá Jókai –, az a legmagasb érdekelttség, mellyel Felseged utóbbi regényem iránt hozzám kérdést intézni kegyeskedett, buzdított a legmagasb kegy kikérésére, miszerint művem, megjelenése után, Felsegednek hódolatteljesen átnyújthassam. Fogadja Felseged e könyvet, mint hálám emléket, hazánkra, nemzetünkre és irodalmunkra árasztott királyi jóvoltáért, mint tanujelét azon boldogabb korszak közérzületének, melyben a 'Patrona Hungáriáé' nemcsak hazánk zászlóiról tekint le némán felénk, de közöttünk jár, velünk érez s sziveinkhez beszél. Az ég tartsa meg Felsegedet és királyi családját nekünk, a mint ezért minden hűt alattvalója bizony imádkozik.« – Ő Felsege e szavakra szívélyesen felel: »Igen köszönöm a szép regényt. Egy példányt a német fordításból már elküldtem belőle nővéremnek.« (Egy epizód t. i., mely tavaly lapunkban is volt közölve, a nappali királynéről szól.) »Ugy hiszem –, tévé hozzá Ő Felsege –, jól van fordítva.« Aztán megnézve a regényt, kedvesen lepte meg az, hogy épp úgy van bekötve, mint könyvtárának többi könyvei. »Azonnal hozzá fogok elolvasásához« –, mondá. Aztán, midőn Mária Valeria kis főhercegnőt éppen akkor vitték a királyné lakszobáin keresztül, kér-

Minden túlzás nélkül kimondható, hogy Jókai bűvölete elsöprő és meghatározó volt. Látogatása és a királyné kegye – a kortársi visszaemlékezések és Jókai további megnyilatkozásai szerint – Erzsébet királynét ekkortól saját világában egészen szokatlan mitikus magasságba emelte, köznapi értelemben véve alig magyarázható, kultikus ikonná szublimálta.¹²⁹ Az 1868-as királynéi kitüntető figyelem, majd az 1869. tavaszi magánlátogatás láthatóan megágyazott vagy leginkább újabb lendületet adott annak, hogy Jókai politikai radikalizmusa mérséklődjék. A sokáig vezető hírként, majd mitizált aktusként tálalt jelenet¹³⁰ vélhetően a politikai küzdelmekben is döntő szerepet játszhatott, Jókai erős érzelmi azonosulása kisöpörte maradék politikai averzióját is az uralkodó párral szemben, majd rásegített arra, hogy megbocsátóbban tekintsen a kiigyezés politikai hasznának belátására és tudomásulvételére.

Jókainak a dinasztiahoz és benne Ferenc Józsefhez való viszonya külön értekezés tárgya lehetne, hiszen a hullámozó és akár egyidőben egymásnak ellentmondó elemeket felmutató köteléket csak igen árnyaltan lenne lehetséges bemutatni.¹³¹ Lojalitástörténete a magyar királyi cím és teljes fennhatóság elutasítástól haladt az uralkodópár elfogadásáig, a királyné idealizálása pedig nagyban előremozdította, hogy Jókai véleménye – gyorsan és főleg nagy intenzitással – átváltson ihletett rajongásba, sőt, Erzsébet és vele az uralkodó családja ténylegesen jelképpé és magyarrá növekedjék.

dezé: »Látta ön már kisleányomat?« Jókai örömmel nyilvánítja, hogy a kis hgnó mily viritó egységnek örvend. »A budai lég nagyon jót tesz gyermekeimnek!« viszonzá a királyné, ki még néhány kérdést intézte Jókaihoz, jelenlegi irodalmi munkássága felől.” Lásd erről még: VÉR, „...egy áldott...», 71–72.

129 Jókai idealizált Erzsébet-képét VÉR Eszter Virág vizsgálta alaposan. Bemutatta, hogy Jókai nem sokkal korábban még tüntetően nem vett részt az 1867. júniusi királykoronázási ceremónián, másnap pedig *A Honban* (J[ÓKAI] M[ór], „A koronázás után”, *A Hon* 5, 134. sz. [1867. jún. 12.]: 1) rendkívül éles kritikát fogalmazott meg: „...mi a cifra szertartásoknak nem vagyunk barátjai; democrat elveinknek nem kell az arany himzetes bárson s improductiv kiadásoktól borzad a nemzetgazdasági rendszerünk, kivált azon körülményt ismerve, hogy főuraink e bámulatgerjesztő fényűzéssel nem a hazai, de a bécsi iparokat gazdagítják, nagyon kevés dicséretes kivétellel.” VÉR, „...egy áldott...», 62.

130 A királynénál tett látogatásról a leghitelesebben Jókai lapja és Jókai újságjának melléklapja írt: *A Hon* 7, 83. sz., reggeli kiadás (1869. ápr. 13.): 1; „Jókai Mór a királynénál”, *Igazmondó* 3, 16. sz. (1869. ápr. 18.): 123–124.

131 „Jókai a trónfosztás, a függetlenség kimondását követően” radikális véleménynyilvánítással „1849. május 17-én pl. »átkozott emlékü dinasztiaiként« említette a Habsburg-házat” – írta Hermann Róbert. HERMANN, „Jókai a szabadságharcban...” Aztán később, ahogy már volt róla szó, nem vett részt Ferenc József koronázásán, de még később Jókai nem utasította el a dinasztikus hatalmat, viszont csak a törvényesség betartásával és az ország autonómiájának elfogadásával gondolta elfogadhatónak. Egyetlen példaként lásd Jókai 1867. év végi véleményét: „Mi az impossibilitás politikáját nem követhetjük sem jobb, sem balfelé eltérő irányban, s ily impossibilitásra vezet az ellenzéknek a közösügyi delegációkban leendő ráerőszakolt részvéte, melyet mi ellenezünk, melyet elutasítandónak tartottunk, s melynek következményeiért felelősséget vállalni nem akarunk. Mi maradunk, akik voltunk: Magyarország *tökéletes állami önállóságának az uralkodó dynastia érdekein alapuló helyreállításának hívei*, s minden ez alapelvünkkel ellenkező mozzanatoknak határozott ellenfelei. E nyilatkozatot tennünk kényszerít bennünket az elveinkhez és meggyőződéseinkhez való ragaszkodás...” *A Hon* 5, 298. sz. (1867. dec. 29.): 2. A kérdéshez lásd még: KOZÁRI Monika, „A Deák-párt és a Szabadelvű Párt vezető politikusaik viszonya a Habsburg-udvarral”, *Levéltári Közlemények* 87 (2016): 25–37.

Mindez pedig *A kőszívű ember fiain* is nyomot hagyott. Eredményezhette azt, hogy a regényben az uralkodó mint a szabadságharcbeli ellenség vezetője egyáltalán meg sem említődik, és így a regény – ahogy például Takáts József észrevételezte – „kísérlet a dinasztiahú függetlenségi politika utópiájának megjelenítésére”, hiszen „A szerző a dinasztíát, Ferenc Józsefet kimentette 1848–1849 történelméből”.¹³²

De ezt jócskán felülítve, a regény cselekményének kifeszített vázát Jókai végül két tartóoszlopra állította. Az oszlopokat két erős, magyar érzelmű nő, sőt *anya* tartja. Nem tudok kitérni itt Jókainak a kor sztereotip nőképtől meredeken elhajló női szerepértelmezésére, inkább arra szeretnék rámutatni, hogy a regénykezdetkor és a mű első részében az erős és a cselekményt folyamatosan mozgásba lendítő, majd azt újra és újra dinamizáló anya, a magyar szabadságharcért küzdelemre hívó Baradlayné áll, míg a másik tartóoszlop, Erzsébet királyné a regényzáráskor az újra megjelenő Baradlayné mögött, de csak ráérthetően sejlik fel azzal, hogy gyermeke, „az új sarjadék” képe merítődik ki, akire ezután Magyarország jövője lesz bízva. Ha pedig ez igaz, akkor az első rész cselekményének mozgatója és irányának meghatározója, a jelképesen az ország sorsát is befolyásolni képes Baradlayné ellentétpárja a regény második részében a birodalom két felének kibékítője, Erzsébet lesz, a regény végén pedig gyermekére származik át az ország sorsát befolyásoló szerep. Ezzel azonban Baradlayné és világa, azaz a szabadságharc ideája, mítosza óhatatlanul a múltba és az emlékezeti síkba csúszik vissza, míg a jelen és a jövő racionalitása már az uralkodópár utódjának, azaz a kiegyezés szimbolikus alakjának kezébe kerül át. Jókai a regény első részével szemben, azon messze túllépve, annak mintegy ellentmondva, a második részben és főleg a regény rövid végszavának kimerevített és idealizált állóképében „az emberiség tavaszkorát” és „a jobb idők reményét” elhozó, a szabadságharc hőseit leváltó új generációt (amelytől mindezt várná) – és vele Magyarország jövőképét is – a báránnyával játszó „mosolygó arcú kisgyerekekkel” jeleníti meg, és az utalást félreérthetetlenül a budai várkerttel beazonosítva Erzsébet és Ferenc József „új sarjadékához” köti (még ha nem is pontosan lehet identifikálni, melyik királyi sarjra gondol itt).¹³³

A regény zárómondataival Jókai tehát végérvényesen a *regény megírásának jelenébe*, dimenziójába helyezi át a húsz évvel korábbi szabadságharc-gondolat értelmezését: Baradlayné ideája így az odahagyandó múlté, miközben az osztrák császárné és magyar királyné gyermeke a jelen és a belátható jövő fényes vezércsillagává magasodik. A regény végszavai a szabadságharcot végleg az emlékezeti térbe tolják át, tehát a szerző a jelenben meghaladhatónak vagy elengedhetőnek, sőt szélsőséges esetben feladhatónak tünteti azt fel, sőt, a „szegény magyar nemzet” „jobb idők reményét” egy Habsburg utódtól várja. A regény utolsó lapjain – aminek értelmezése sokaknak okozott fejtörést eddig is – valójában a függetlenségi eszme *helyett* és azt leváltva a nemzeti au-

132 TAKÁTS, „A kőszívű...”, 227, 228.

133 Erzsébet fia, Rudolf a valóságban, azaz 1869-ben tizenegy éves, mivel 1858. augusztus 21-én született. Hogy a katonás nevelésű Rudolfot ennyi idős korban éppen báránnyával játszó, „mosolygó arcú kisgyerek”-ként lehet-e érvényesen jellemezni, erősen kérdéses. Gizella ekkor már 13 éves, Mária Valéria pedig csecsemő ekkor.

tonómia – regényben meg nem jelenő – eltiprójának, a múlt önkényuralkodójának felesége és annak a jövőt jelentő, a regény utolsó mondataiban megidézett gyermeke¹³⁴ értelmezhető úgy is, hogy Erzsébet megtisztító erejével megtörténhet a birodalom két fele közt az *enyhülés* és a *kiegyezés* elfogadása, gyermeke idillikus képe pedig azt ígéri, hogy el fogja hozni és legitimálja ezt a nyugvópontra kerülő politikai helyzetet.

Ez egészen odáig feszíthető, hogy számomra kérdésként merül fel, vajon Bényey Péter éles szemű megállapítása inentől nem értelmezhető-e kifordítva is, azaz nem pusztán 1848/1849-re, hanem 1867-re vonatkoztatva is:

A 48–49-es szabadságharc eseményeinek heroizáló-mitizáló elbeszélése révén *A kőszívű ember fiai* tulajdonképpen mítoszi funkciót (is) betölt: a megváltozott történeti szituációban létalapját, világrendi, társadalmi legitimitációját veszített nemzetfogalom, közösségi struktúra helyére egy új hagyomány identitásképző alapjait, egy új nemzeti egységfogalmat igyekszik állítani, ezzel a szabadságharc és történeti előzményei révén kontúrjaiban kibontakozódó új társadalmi rend, nemzetfogalom transzcendens távlatait és legitimitációját próbálja megteremteni. [...] Jókai a kommunikatív emlékezet korlátozott érvényességű lehetséges történelemképeivel szemben az egész nemzeti közösség legitimitációjára igényt tartó, és a múltat a nemzet jövőjének érdekében közvetítő konstrukció felállítására tett kísérletet. Az 1848–49-es szabadságharc, mint új korszakot megnyitó nemzeti sorsforduló „szimbolikus alakzattá” formálásában lehetőséget látott egy hagyományteremtő „megalapozó történet” (Assmann) megírására, amely hosszú távon képes lehetett az adott korszituációban kérdésessé vált nemzeti identitás biztos alapokra helyezésére, a jövőt legitimáló új nemzeti teleológia kontúrjainak felvázolására.¹³⁵

Bényei itt az „új társadalmi rend, nemzetfogalom transzcendens távlatait és legitimitációját”, „az új nemzeti egységfogalmat” alapvetően 1848/1849-hez köti,¹³⁶ míg én éppen úgy értelmezem, hogy Jókai szerint ezt az 1848/1849-es egységfogalmat kell elengedni, a múltba visszautalni, kvázi lemondani róla, és az új helyzettel kell egyensúlyt teremteni, valamint az uralkodóval kötött kiegyezés 1867-et a jövő legitimitációjaként elfogadni.

Ebben az esetben viszont a szabadságharc eposza éppen hogy a kiegyezés eposza lesz. Végső soron ez a nézőpont megengedi azt az értelmezést is, hogy *A kőszívű ember fiai*t a korábban többször pártszakadást is majdnem előidéző Jókai párton belüli, valamint Tisza Kálmánnal, a pártvezetővel való megenyhülésének regényeként is olvassuk.

134 Takáts József egy remek tanulmányában a regény utolsó mondataiban Rudolf trónörökösrel azonosítja a budai várkertben játszó gyereket, aki „a zöld fűvön, az arany verőfényen fehér báránnyal játszik mosolygó arcú kisgyermek – s kék és fehér mezővirágokból koszorút fon a fehér báránnyal nyakába...

...Jó az Isten! – Zöld fűvet ád a harcáztatta földnek, fehér báránnyal a zöld fűnek, ártatlan, szelíd anygalkát játszó társul a báránnyal – feledés írját a mély sebnek – jobb idők reményét a szegény magyar nemzetnek.” JÓKAI/SZEKERES, 2:307. TAKÁTS József, „A kőszívű...”, 227.

135 BÉNYEI, „Kísérlet...”, 74.

136 Bényei a regény műfajproblematikájáról, történelmi regény és történetírás dilemmájáról gondolkodva ugyanakkor azt írja: „az epikai imagináció teremtette világ »múltbelisége« (a történet ideje) és a jelen (elbeszélés ideje) határai teljesen összemósódnak”. Uo., 69.

Annak a két politikusnak a kiegyezéseként, akik a kiemelt fontosságú stratégiai centrumhelyzetben – akárcsak Ödön és Richárd – testvérpárbajt vívtak, miközben mindkettejük becsülete és tekintélye megmaradt. A Tisza–Jókai-viszony összefeszülései, ví-tái, pengeváltásai, majd a viszony kiegyenlítődésének története felfogható valamiféle testvérharcnak és párbajnak, ahol mindkét fél más-más eszközökkel és módon, éles ví-ták tüzeiben csap össze egymással, és végül egymással kiegyezve, elfogadva a korábban pártprogramba foglalt elfogadhatatlant, azaz a kiegyezést, a politikai győzelem reményében közös célként kezd érte harcolni. Testvérpárbajukat így a magyar függetlenség feladását is elfogadó nagypolitikai kiegyezés elfogadásaként (is) olvashatjuk. A regény ebben az értelmezésben a Jókai által korábban elutasított *kiegyezés* elfogadásának gesztusa felé vezet, és politikailag a megegyezés körüli hektikus történelmi viharokban és választásokban lezajló történések regényesítése (is).

Az 1868–1869-ben, a húszéves évfordulóra elkészült *A kőszívű ember fiainak* ünnepelelt nemzeti szabadságharca, „a szabadságharc eposéája” így nemhogy egybesimult, hanem felülíródott Jókai politikai céljának, a nemzeti autonómiának a feladásával, a revánsról való lemondással, tehát saját belső pártpolitikai és az azon felülemelkedő nagypolitikai kiegyezésével, kiegyezéseivel. Mindez pedig egy másik eposéiát teremt, ami a regény utolsó mondataiban hiperbolizálódik: a zöld fűvön játszó, mosolygó arcú kisgyermek képe mögött már formálódott a politikai kiegyezés támogatása és a politikai hatalom elnyerésének eposéiája.

Veritas duplex.